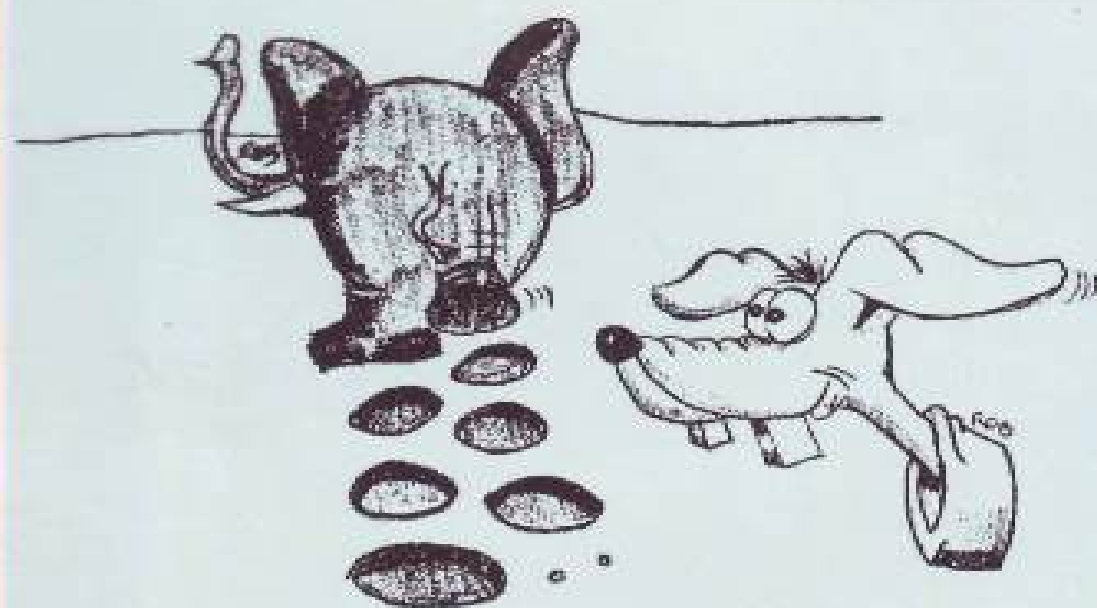

ЕФРАИМ
КИШОН

ШАЛУ
НА СТРАНУ

BOOK & MARSO

ЕФРАИМ КИШОН
ШАЛУ НА СТРАНУ

Успомене

Превео с немачког
Златко Црнковић

BOOK & MARSO
2008

Наслов оригинала
Ephraim Kishon
NICHTS ZIJ LACHEN
Die Erinnerungen
Langen Müller, 1993

Ова књига је настала после низа разговора с израелским
новионаром Јароном Лондоном.

obrada: Lena
www.balkandownload.org

*Овај свој животопис испричао сам ради своје троје деце рођене и
Израелу како би боље упознали свог оца.*

E. K.

Морам да признам да никад нисам желео да пишем аутобиографију. Једноставно нисам могао да замислим да је могуће приказати сопствени живот какав је стварно био, а и сумњам да моје читаоце заиста занима где је некад стајала моја колевка.

Нисам се поколебао ни кад су најбоља од свих жена и троје моје деце навалили на мене да испричам свој живот. Они су се, уосталом, сви родили на Блиском истоку па су желели да се сачувају за потомство све оне бурне године детињства и младости њиховог мађарског *pater familias*. Али ја сам некако зазирао да се растанем са својом прошлошћу, јер су они доживљаји који би могли да имају трајно значење за моју породицу били или превише тужни или превише апсурдни, па ми се чинило да ће с моје стране бити обзирније ако их понесем са собом на онај бољи свет.

И онда сам био, као и сад, уверен да о писцу не треба судити по његовом карактеру ни по његовој биографији, него искључиво по његовим делима. Ја сам писао књиге и позоришне комаде и снимао филмове. То је мој живот, то сам ја.

О годинама проведеним под јармом кукастог крста, који ме је сигурно дубље обележио него моје порекло, моји родитељи и моји учитељи, нисам досад написао ни један ред, из разлога које тешко може да разуме посматрач са стране. Чини ми се као да се све оно догодило на некој другој планети и да моје казивање могу да схвате само они који су као и ја били осуђени да буду сведоци и жртве тог мрачног раздобља наше историје.

Лист се окренуо оног часа кад је и најпознатији и најталентованији човек на израелској телевизији Јарон Лондон, који је случајно и мој комшија, пожелео да упозна замршени пут који је водио од Хофмана Ференца из Будимпеште до хебрејског књижевника Ефраима Кишона.

На једној заједничкој вечери у Тел Авиву мојој жени је пало на памет да би Јарон, као искусан водитељ разговора на телевизији, можда могао да сломи мој отпор и да ме наведе да проговорим о себи. Најбоља од свих жена била је свесна немалог ризика да би

у мојим разговорима с Јароном могле да избију на видело и неке моје најдубље тајне. За ту грађанску храброст заслужила је моју искрену захвалност или, боље рећи, моје дивљење.

На почетку лета 1992. повукли смо се Јарон и ја у мир и самоћу швајцарских Алпа. У мојој кући у Апенцелу снимали смо на магнетофону моје успомене које су послужиле као темељ хебрејског издања ове књиге. Захваљујући неконвенционалној личности мог саговорника, од планираног монолога ускоро је настао дијалог, у којем се ипак нисмо држали хронолошког реда, него смо више следили асоцијације. Додуше, при том није изостао ни хумор, али је нужно остао у сенци озбиљнијег размишљања.

Прерада моје аутобиографије за моје немачке читаоце није био нимало лак задатак. Јаронова значајна улога као човека који је извлачио из мене успомене морала је битно да се смањи зато што је тај славни Израелац овде непознат, и зато што је наш текст имао у много чему локални значај. Живи дијалог претворен је местимично у монолог, а убачен је и немали број допуна које су немачком читаоцу биле преко потребне, тако да се у ствари може слободно говорити о оригиналном немачком издању. Ипак, у језгру мојих успомена остао је наш разговор вођен у сеоској тишини Апенцела.

Моје исповедање на веранди мог швајцарског уточишта пратило је звецкање клепетуша на кравама. Те мирне животиње пасле су сочну траву на оближњим ливадама. Вероватно нема боље музичке подлоге за човека који трага за својом прошлошћу и истином.

На почетку нашег разговора гледали смо с брега на село у долини, на његове стогодишње дрвене куће украшене цртежима, куће које су лепе као да су изашле из сликовнице.

Тада сам ја рекао:

– Ове куће овде изгледају као позоришне кулисе, а ја се осећам као пензионисани глумац који се изгубио у кулисама и чека да се сваког часа пробуди из свог сна, сна о последњој животној станици оног Хофмана Ферике чија је каријера започела улогом малог роба у мађарској војсци.

Јарон: *Зашто кажете „последња животна станица“?*

Мислим на своје године, а не на ово своје боравиште у Апенцелу. Не верујем да ће се у мом животу догодити још нешто битно, а и онај психолошки притисак који ме терао од успеха до успеха данас је знатно слабији него што је био. Прошао ме амок. Сликровити пејзаж овог швајцарског градића сигурно ће бити необична инсценација за последњи чин мог бурног живота.

Ова инсценација у ствари и није необична, већ чињеница да живим усред ње.

Понекад се осврнем уназад и замислим како опет стојим укочен на једној од оних прозивки, по осам или десет бескрајних сати, на цичој зими, сама кост и кожа, испуњен смртним страхом. Чекам с малобројним јеврејским кажњеницима који су још остали живи на нацистичког официра који ће одлучити о нашој судбини. Да ме, онда, рецимо, изненада неко потапшао по рамену и шапнуо на уво да ћу се једног дана доселити у мени непознату пустињску земљу и у њој научити језик њених становника који се пише у обрнутом смеру, да ћу на том чудном језику написати више десетина књига и постати један од омиљених писаца деце и унука оног СС-официра којег у овом часу чекам као свог крвника, помислио бих да је лудак и забранио му да прича неукусне вице.

О томе често размишљам и у ствари још не могу да схватим да сам, захваљујући пукој случајности, постао власник куће у Апанцелу. Власник сам куће у овом забаченом градићу, дрвене куће у сеоском стилу која је у земљишним књигама уписана на моје име и име моје жене. Апанцел је за мене место где се одмарам бавећи се књижевним радом или посматрајући велелепну, природу. Да, постао сам чак и некакав почасни грађанин овог малог кантона, ваљда једини Јевреј у овом планинском крају, који читави светови деле од пејзажа и људи из мог детињства и младости. Стога није никакво чудо што се с времена на време питам да ли можда све ово ипак не сањам?

Свакако да бих сценарио свог живота морао да започнем од детињства проведеног у родитељској кући Хофмана Ферике, али чак би се и легендарни професор Фројд сложио с тврдњом

да се људима који су у младост проживели холокауст детињство свело на бледо привиђење.

То не значи да су сви они који су преживели обавезно слични један другом. Ипак су постојале рафиниране варијанте пакла које су оставиле различите печате на жртвама, постојали су небројени индивидуални узорци доживљаја.

Али моје детињство чини ми се данас заиста безначајним. Ја сам био обичан јеврејски дечак који је одрастао у потпуно асимилираној средини. Не могу да кажем да нисам знао за антисемитизам, али само сам чуо за њега, нисам га онда јасно осетио око себе. Тада сам се у сваком погледу осећао као прави Мађар. Нисам ни знао да постоји неки хебрејски језик а у кући ми је било изричито забрањено да изговорим и једну једину реч јидиша. Јидиш је био језик оних других Јевреја, оних егзотичних, с дугим брадама и капицама на глави, чијег смо се изгледа и понашања ми, „Мађари мојсијевске вероисповести“, стидели. У друштвеном окружењу мојих родитеља дете би често зарадило ћушку кад би случајно изустило неки јидиш израз. „Ми не говоримо том закржљалом формом пољског језика“, гласиле су речи прекора. „Па, ипак нисмо из Галиције.“

Јарон: *То значи да никад нисте имали посла с ортодоксним Јеврејима?*

Нисам, чак је и то било забрањено. Сећам се само како сам једном као дете, онако знатижељан какав сам био, зауставио једног рабина наред улице и упитао га заиста дрско зашто по тако врућем летњем дану не скине тај свој дебели, црни кафтан. Његов одговор ми је био исто тако загонетан као и његова одећа.

– Носим га зато – мирно ме је подучио – што га је носио и мој прадеда и што ће га носити и моји унуци.

Био сам срећан што му нисам унук јер у Мађарској су лета понекад врло врућа. Осим тога, сматрао сам да је моја породица скроз-наскроз мађарска, моји су чак врло радо истицали како су наши преци учествовали у великом мађарском устанку против Аустрије 1848. године. Штавише, тврдили су да је један од мојих дедова био унапређен у официрски чин. Једино јеврејско код мене било је то што ми је у мађарској личној карти с пуно обзира писало: „Вера: изр.“. Није писало: „Јевреј“, што је била

погрдна реч, него само „изр.“, при чему је још стајала спасоносна тачка иза слова „р“, којом је скраћена деликатна одредница „израелска“.

Свему овом противуречи чињеница да сам као тринаестогодишњак учествовао у традиционалном обреду *бармицве* у синагоги. Била је то једна од ретких породичних традиција које су се очувале, подсећање на часне рабине од којих смо потекли. Беше то за мене тајанствена, па чак и помало језива церемонија, нешто скроз-наскроз старинско, неки остатак из доба давних предака.

Неколико дана пре тога потражио ме је у школи часни старац са црном капицом на глави и написао ми мој службени текст на латиници. Никад нисам знао шта значе те речи, али се неких делова и дан-данас сећам.

„*Ve arastih li laolam bemišpat, becedek uveraharnim*“, што не значи ништа мање него да се Бог веже са мношвом за сва времена, у праведности и правди, у милости и милосрђу.

После сам стајао на оном подијуму у синагоги и мрмљао те речи себи у браду надајући се да делујем побожно. Кад сам изговорио ту своју литанију, упитао ме је предмолитељ:

– Мали, колико си вољан да даш?

Збуњено сам ћутао јер нисам имао појма шта ме пита, док ме отац није спасио. Извадио је из цепа новчић који је вредео отприлике као један данашњи долар да ми покаже да је то очекивани прилог. Ето, такав је био мој тадашњи однос према јеврејству. Иако није био непријатељски, био је свакако врло површан.

Па и дан-данас моја вера носи изразито индивидуалистичка обележја. Али иако сам помало неповерљив према етаблираним религијама, одувек сам безбожнике и јеретике сматрао највећим глупанима. А са својим богатим животним искуством, сматрам да је јеврејска вера најчовечнија и најближа животу од свих мени познатих верских учења.

Дивим се египатском принцу и јеврејском генију Мојсију који је током 40-годишњег лутања по Синајској пустињи извукао историјски закључак да ће се људи, а посебно његов ропски народ, само онда придржавати грађанских закона ако их буду

сматрали непосредним Божјим прописима. Стога је његових десет заповести разумна основа нашег морала, иако се придржавање заповести „Не пожели жену ближњега свога“ не може прогласити баш стопроцентним успехом.

Да, мислим да је јеврејска религија необично мудар изум, али и она се у крајњој линији заснива на тезама које су по световним мерилима остале недоказане. Ми Јевреји смо, на пример, поносни што смо измислили монотеизам, веровање у једног Бога. Понашамо се као да смо изнели све потребне доказе за то веровање и као да смо пре свих осталих открили ту неприкосновену истину. Ја се понизно клањам пред чудесима природе, свемира, пред тајнама живота, али сам се већ од малих ногу питао како, за име Бога, становници једне једине од небројених звезда могу поуздано да тврде колико је ту на делу било творца? Да можда нису биле створитељице, питао сам се у својој младалачкој надобудности. Од малена сам дакле био начисто да морам да бирам између скепсе, прамајке хумора, и вере, прамајке религије. Брзо сам се определио па сам ускоро престао да пре спавања у кревету изговарам молитву „Уморан сам, заспаћу“ јер сам установио да нема никаквог практичног ефекта.

Како могу да решим математичку једначину у којој су ми сви елементи непознати? Непрестано понављам сам себи мучно питање каквог смисла имају сва та чудеса, зашто су у ствари створена, цвеће, звезде, скакавци, закони гравитације, рођење и смрт, чему све то, каква се намера крије иза свега тога? Можда у потаји и завидим верницима који не постављају себи та питања.

Како било да било, из обреда *бар-мицве* извукао сам закључак да је много лакше веровати у небеску поруку молитве кад се не разуме њен садржај.

Обред *бар-мицве* беше ипак породична традиција иако су већ две генерације моје породице после одласка из гета биле асимиловане. Тако је било с већином европских Јевреја који су Наполеоновим указом постали равноправни грађани и који су се зачудо брзо снашли у туђим земљама.

У галерији мојих предака постоји дуг низ часних рабина. Моја бака по оцу била је нећака светски чувеног рабина, чији је

положај у јеврејској заједници био раван положају католичког папе и који је уживао глас „чудесног рабина“. Звао се Цошуа Силберштајн, а и дан-данас једна рабинска школа у Мађарској носи његово име. Бака ми је причала да је он био један од ретких људи који су цели Талмуд знали напамет. Мислим да је таквим надљудским напором могао да научи напамет и свих 46 томова *Енциклопедије Британике*.

Нећака тог генијалца удала се за богатог трговца из мађарског градића Сентеза. У детињству су ме слали код ње за време летњих распуста да ме „утови“. Био сам наине веома мршава дете па ме је ваљало „накљукати“ брдима хлеба намазаног бутером. Отац је имао седам сестара од којих је већина живела у сличним градићима. У мојој породици текао је процес карактеристичан за мађарске Јевреје – из гета су се селили у остале делове града да се школују, да искористе бројне могућности које им је нудила привреда и културни живот у тој земљи. Сваки десети становник Мађарске је био Јевреј, а тешко да је иједна друга земља на свету била толико дубоко прожета јеврејском културом. Па ипак је у Мађарској, баш као и у Немачкој, та култура, један од најважнијих корена мишљења и стварања, бездушно искорењена. Најбољи лекари, врхунски писци, глумци, освајачи олимпијских медаља, Ајнштајни, сви они су побијени у концентрационим логорима. Таква је била и судбина очевих сестара и њихових породица.

Мој деда је био поштеђен холокауста јер је пре тога сам себи одузео живот. Вероватно ме је као дете носио на раменима, разговарао и играо се са мном, али ја се не сећам његовог лица. Саму његову смрт потиснуо сам из сећања иако је она уздрмала моју породицу. Он је био јеврејски верник па је његово самоубиство значило возну карту за пакао. Па ипак је изабрао тај пут. Кад му је било 70 година, деда је сазнао да је неизлечиво болестан па је одлучио да прекрати себи и својима муке лаганог умирања. Допутовао је из свог завичајног градића у Будимпешту и ту сазнао од лекара да би му још само ампутација ноге донела какву-такву наду. Тада се вратио у наш стан и скочио кроз прозор моје дечје собе.

Сећам се још како би ми се родитељи некако посебно уплахирили кад бих се у игри приближио том прозору.

- Што се сад ту моташ – говорили су ми – није доста што ти је деда пао кроз тај прозор.

Данас осећам према њему велико поштовање. Има много људи који у крајњем случају пожелеле да се убију, али је мало оних који имају снагу да кажу: „Доста ми је!“

Уосталом, у Мађарској је и дан-данас самоубиство „кавалерски чин“. Мађари су склони депресијама и, колико год то апсурдно звучало, чак се и помало поносе чињеницом да су по броју самоубистава међу првима на свету.

По јеврејској религији, деду су морали да сахране ван гробља. Али породица и родбина договориле су се да пред мојом баком, унуком великог рабина, часном и угледном грађанком, прећуте околности његове смрти. Обзиром да су већину новинских уредника чинили Јевреји, објављена је у локалним новинама верзија према којој је деда умро од инфаркта. Бака до краја живота није сазнала да је њен вољени супруг извршио самоубиство.

Свакако да сам сву далекосежност овог породичног догађаја схватио тек кад сам се у Израелу упознао са древним јеврејским обичајима.

Јарон: *Да ли сте икад помишљали да дигнете руку на себе?*

То није било потребно. За то су се други побринули. Него, хтео бих да опишем шта је пре 60 година мали Ферике видео с тог свог уклетог прозора. Становали смо на четвртом спрату стамбене зградуине изграђене у стилу улица око бечког „Ринга“ у чијем приземљу је била пекара. У дворишту су биле наслагане огромне бале хартије, и сећам се како сам сваког јутра с прозора бројао те бале. Немам појма зашто сам то радио. Та смешна навика ми је остала до дана данашњег, па сваки час ухватим себе како бројим степенице, електричне стубове или завеслаје при пливању. То радим аутоматски. Биће да сам тако програмиран. Али једну другу моју склоност нису изнеле на видело бале хартије него једна кутија за ципеле, котур за траку писаће машине и сочиво из старог дурбина. Иза сочива сам

поставио цепену лампу и снопом светла пројектовао на зид цртеже намотане на котуре.

Тако сам својим рукама направио свој први филмски пројектор.

Већ у детињству сам био заражен филмовима и биоскопом. Само што је мали Ферике, на жалост, ретко имао потребан новац за жељену карту за биоскоп. Стога сам се једном пропео на прсте пред биоскопском благајном и упитао колико кошта карта за једно место у првим редовима или у задњем, али ми је благајник нестрпљиво одбрусио: „Најјефтинија карта кошта 30 гроша“. После тога сам се тужно одвукао кући. Имао сам само 25 гроша.

Насупрот томе, данас имам укупно, у својих неколико боравишта, у Апенцелу и у свом главном пребивалишту у Афеки код Тел Авива, ваљда туце телевизора, од којих два имају екране велике скоро као филмско платно. Моја страст из детињства толико је јака да у регале једва могу да ми стану видео-филмови које сам снимиио или купио. Када бих живео још двеста година, не бих могао све да их прегледам.

Вероватно још не могу да се ослободим илузије да ћу се једног лепог дана, у не тако далеки животни сутон, под утицајем старости и неизбежне костобоље, препустити уживању у ленствовању.

Свакако да је посреди самообмана. Уверен сам да дуго живи само онај ко на крају умре од превеликог рада. Желим да на овом месту изјавим да не желим да уживам ни у једној од оних старачких радости које млади пропагандисти тако радо дочаравају, и да ме ништа не интересује осим мирне и задовољне старости обасјане благим јесењим сунцем. Старост садржи неправду која вапи до неба. Увек дође превише рано. Наиме, онда кад човек коначно прозре животна правила игре и кад би знао да се користи тим својим знањем.

Јарон: *Ипак, ви можете да будете врло задовољни својим данашњим изгледом.*

Да, знам. Још сам добродржећи, седокоси, постарији господин. Али ко уопште воли да види себе када заиста остари?

То ме подсећа на један мој доживљај, Моја прва велика љубав звала се Ерика, Била је шегрт у фризерском салону недалеко од наше куће. Имао сам већ пуних 17 година и био сам гимназијалац, а њој је било тек 16 и по. Наша љубав процветала је током многобројних вечерњих шетњи по оближњим парковима засађеним јоргованима и кестеновима и узнапредовала дотле да смо се смело држали за руке. Тада су дошли нацисти и докрајчили нашу младалачку романсу.

Деценијама после нисмо чули једно за друго, све до прошле године, када сам стајао у трамвају у Цириху и гледао путнике који су седели, па сам тако видео у шта се Ерике претворила. Била ми је потпуно страна. Срце ме је заболело док сам је гледао, била је тако смежурана. Њено наборано лице имало је шездесет седам и по година. Тужно сам је посматрао. Онда је она умрла и понудила ми место.

Јарон: Да се вратимо Ферики. Зашто родитељи нису могли да му плате карту за биоскоп?

До 1937. године били смо прилично имућна породица, али тада се с децом поступало много строже, па није било лако од џепарца скрпити потребан број гроша за биоскоп.

Мој отац, Дезо Хофман, студирао је у Бечу економију и право, и течно је говорио немачки иако с неизбежним певуцкавим акцентом који ни ја ни на једном језику не могу да прикријем. После је у Будимпешти догурао до положаја директора угледне банке.

Ту је упознао и моју мајку Елизабету, она му је била секретарица. Љубавна прича као из петпарачких романа. Кажу да је моја мајка била права лепотица и да је могла да бира за кога ће да се уда. А мој отац је, као и сви мушкарци, имао посебну слабост према лепим женама. Морам да признам да ја прилично лако подносим ту наследну црту.

Мајка ми је родом била из градића Дебрецина о коме се уопштено не зна много осим да се тамо производи позната, масна врста кобасице, дебрецинка. И моја мајка је имала бујне обрве утегнуте у корсет који је тада био у моди. Имала је као угаљ црне очи и била је поносна на своју спољашњост. Нама свима је много значила њена лепота коју је она неговала до краја

живота. Умрла је у својој 91. години, а лице јој је све до дубоке старости било скоро без бора.

Ја уопште не личим на своје родитеље. Међу родбином се чак говорало о неком француском официру који је после Првог светског рата службовао у Будимпешти и у кога је удата Елизабета наводно била до ушију заљубљена. Једном сам прикупио сву храброст да опрезно приупитам маму шта је било посреди, али се мама само насмејала. Иако сам јој поверовао, не може се порећи чињеница да скоро ништа нисам наследио од својих црнокосих и ситних родитеља. У младости сам изгледао као огледни примерак Германа, онако висок, плаве косе и плавих очију, с прђастим носем који сам, срећом, ипак наследио од мајке. Одговарао сам прототипу аријеваца какав су пропагирали националсоцијалисти и о каквом је семитски тип као што је био др Гебелс могао само да сања.

Али због тога нисам осећао ни задовољство ни понос. Напротив, патио сам што сам био онако језиво мршав. Толико мршав да су ме моји забринуте родитељи слали код доктора, који ми је случајно био ујак и који ми је преписао инјекције инсулина ради бољег апетита. Иако нисам јео ништа више него пре, на повратку кући неколико пута сам пао у несвест. У оно време родитељи су уопштено били уверени да су само дебела деца здрава, а да ће мршава кад-тад оболети од туберкулозе.

Стога ме је моја драга мама кљукала кнедлама и посматрала ме како жваћем. Када бих после неколико сати још увек муљао у устима исту кнедлу, она би заједно с оцем ударила у кукњаву. Била је то једна од ретких прилика у којима су се моји родитељи потпуно слагали у мишљењу.

Њихови односи су одувек били напети иако се мени чинило да немају за то прави разлог. Ја нисам тада знао да мој отац води двоструки живот, да мајка то зна и, штавише, да познаје ону другу жену. Додуше, и отац је претпостављао да му жена шара с другим мушкарцима. Ипак, никад нису извели ствари на чистац или, штавише, извукли консеквенце. Држали су се правила и моралних начела свог доба. Међусобно разумевање било је отежано и тиме што су једно другом говорили „он“ и „она“, као што је тада у Мађарској било уобичајено. Тек кад се наша

финансијска ситуација после 1938. године, због прогона Јевреја, драматично погоршала, дошло је међу њима до експлозије. Сећам се још сцена на које би им чак и Тенеси Вилијамс позавидео. Мени су те њихове свађе остале у сећању од речи до речи, али не би вредело да их понављам.

Таквих сцена ће бити док год буде моногамије, и у хришћанским и у јеврејским браковима, јер је велики лучоноша наше религије, злосрећни рабин Гершом, још у средњем веку од свих догми преузео од Католичке цркве управо моногамију. И зато брачни партнери претпостављају и говоре, мисле и вичу увек један те исти текст, једну те исту песму. То ме подсећа на књигу светски познатог америчког професора др Спока о понашању новорођенчади. Др Спок је открио заједнички узорак понашања који важи за сву нејаку децу: свако дете, у узрасту од десет месеци и две недеље, први пут каже „тата“, а после десет дана и „мама“.

То правило може да се примени и на брачне парове. Дванаест година и шест месеци после венчања жена први пут спокојно констатује: „Да ли знаш, Феликсе, да ти у ствари једеш као свиња?“ После годину и пет месеци, Феликс диже глас: „Можда би могла бар једном да се очешљаш да не идеш около као страшило?“ Према Споковом временском распореду, негде пред крај те године опет је на реду жена: „Слушај, Феликсе, да ли ти идеш и код оне своје курвице у прљавим чарапама?“

Не, немојте да мислите да ме обузима злурадост кад видим да је света институција брака осуђена на пропаст. Она је за децу благодет, али за родитеље баш и није. Око 60 посто свих бракова, без обзира у којој су вероисповести склопљени, завршавају разводом, а осталих 40 посто одржавају се само из техничких разлога. Познајем један брачни пар у којем партнери нису изменили ни једну једину реч у последњих 30 година, али се „због деце“ ипак нису развели.

Приморавање је неподношљиво. Свако партнерство је тешко. После много година заједничког рада Станлио је замрзео Олија а Абот Костела. Кастнер није више могао да поднесе Елера а Геншер је постао алергичан на Кола.

Брачни партнери који морају да остану заједно безусловно дојаде једно другом, поготово што се друштво претвара да је кобајаги природно да се људи воле до краја живота и да жуде једно за другим као и при оном првом пољупцу на клупи у парку. И тако у браку окују једно друго под љупким геслом: „Само са мном смеш да будеш срећан (срећна)!“

Да ли се већ неко пре мене усудио да примети да се тај егоистички захтев коси с људским правима у смислу Повеље Уједињених нација?

На сву срећу, најбоља од свих жена и ја осећамо међусобно дубоко поштовање, а још више подношљивост. Иначе нам се брак не би одржао пуних 35 година. Признајем да ми је та мала, властољубива, чаробна и несносна особа јако драга. Она је део мене, хтео ја то или не. И дан-данас имамо још много тога да кажемо једно другом, не седимо за вечером једно насупрот другог неми као рибе, а у кризним тренуцима изговоримо, ако је икако могуће, све што нам је на срцу. Да, још знамо да се од срца заједнички насмејемо, па и на свој рачун. Али шта можемо нас двоје да изменимо у тој жалосној статистици?

Ипак се дан-данас не лаже колико се обично мисли. Штавише, две трећине мушкараца признају да варају своје жене. Једна трећина не признаје.

Јарон: *А шта је са женама? Да ли и оне признају своја неверства?*

Њих нико не пита. Из пукe пристoјности. Али, шалу на страну, ко уопште размишља о томе да једна очаравајућа, добронамерна реченица као што је: „Не могу да живим без тебе“ претвара брак за оног другог у затвор? Тај проблем захтева хитно решење јер институција брака потиче из доба кад је просечни људски век трајао 35 до 40 година па супружници нису уопште имали времена да открију невере свог партнера. У међувремену је ипак дошло до изума пеницилина и људски век се удвостручио. У нашем дволичном свету, у којем јавни медији имају увид у приватни живот грађана а електроника прати сваки наш, па и најмањи корак, трајна брачна срећа нема много изгледа за опстанак.

Што се тиче наших давних јеврејских предака, мушкарци су бар били у бољем положају, штавише, били су дужни да имају

по више жена. У оно срећно доба бивше супруге с децом нису завршавале као данас на улици, него би сигурно одахнуле кад би се ослободиле брачних дужности у корист других жена. Зар то није хуманије него уз помоћ скупо плаћених адвоката водити рат, кришом односити из станова тепихе и усисивач за прашину и алармирати пореске власти?

Као што је рекао стари Черчил, или је бар хтео да каже: „Институција брака није успела, али ништа боље од тога није измишљено.“

Ја сам најбољи доказ за то јер сам више од пола живота у браку са истом женом. Свакако да и у нашем браку има криза, јер у сваком добром браку има проблема. Само заједничким решавањем тих проблема брак може да опстане. Затим, с временом, брак може да се претвори и у право пријатељство.

У ствари, једина озбиљна сметња у мом маратонском браку је Сарино чврсто уверење да је она заиста „најбоља од свих жена“. Вероватно је превише пута то прочитала.

Јарон: *А шта је Ваш отац мислио о браку?*

Свакако да се мој отац понашао у длаку исто као и његов отац и деда. Водио је свој љубоморно чувани двоструки живот. Он је био, као сигурно и моја мајка, само на тренутак срећан, али права жртва је била, као и у свим случајевима брачног троугла, тајна љубавница која нема никакве будућности него само садашњост.

Ја сам само једанпут срео ту „другу“. Мој отац и ја имали смо врло добре односе, а како је он знао да сам ја луд за филмовима, позвао би ме с времена на време у биоскоп. Једног дана смо добили места уз неку тамнокосу даму која није више била у цвету младости, али је још сасвим пристојно изгледала. На моје велико изненађење, отац се обратио тој дами савршено љубазним речима:

– Милостива госпођо, дозволите да Вам представим свог сина.

После много година, кад смо већ били у Израелу, отац ми је признао да тај наш сусрет није био случајан. Он је желео да се његова тајна пријатељица упозна с његовим вољеним сином. Ова прича је ипак завршила прилично тужно.

- Кад ја умрем - рекао ми је отац - молим те да ми учиниш последњу услугу и да овај цвет пошаљеш у Будимпешту жени коју сам волео.

Тако сам и урадио. После његове смрти, пажљиво сам ставио цвет у коверту и послао га без коментара на пут. Бејаше то мали цветак, избледео и увео...

Јарон: *Ви плачете?*

Па ваљда смем да плачем?

На своје велико изненађење, примио сам после тога из Будимпеште позамашан пакетић дирљивих љубавних писама које је мој отац написао тој жени и које још и дан-данас чувам у тајној фиоци. У писмима је само реч о чежњи, јаду и безнадежности. У пакетићу су, у пропратном писамцу, стајале само ове речи: „Волела сам твог оца.“ Тада сам први пут стварно разумео оца, одједном сам видео у њему пријатеља и вршњака.

Она се иначе звала Катарина и становала је на другој страни Дунава. У Будиму, а ми у Пешти. И дан-данас ме боли помисао на ту безнадежну љубав, иако је одонда протекло 40 година. И дан-данас ме у срце дира његов договор да ће оним цветком она сазнати за смрт мог оца, спознаја да сам био везан за оца иако га уопште нисам познавао.

Он је морао пред туђим очима да крије своју велику љубав. јер у ондашњој религиозно устројеној Мађарској развод није долазио у обзир.

А ја сам се школовао код језуита и до своје двадесет прве године нисам ни знао стварно шта мушкарци и жене петљају једни с другима у мраку. Зато и нисам могао да разумем шта се збива међу мојим родитељима.

Међутим, кад смо остали без новца и кад нам је сва имовина завршила у залагаоници, није више могла да се очува ни фасада. Сећам се да сам морао да заложим и стари дурбин, чије сам сочиво уградио у свој филмски пројектор. Због тога сам морао да раставим тај свој драгоцени апарат и да сочиво поново уградим у дурбин. Дубоко несрећан, пошао сам у залагаоницу, где сам за своју драгоценост добио свега неколико пишљивих гроша.

Стање се још погоршало кад је отац остао без посла. А кад нам је још законом одузета нада да ће нам се животне прилике побољшати, ми деца нисмо више могли то да поднесемо. Пошто смо морали да се скривамо пред нацистима – једно време били смо сви заједно у истом скровишту – долазило је међу нама до језивих сцена у којима се нису поштовала никаква правила игре породичне етикеције.

Тада ме је отац одвео у угао мрачног подрума и рекао ми:

– Ти си сада велики дечак и ускоро ћеш први пут да упознаш неку жену. Не мораш ничега да се стидиш. И ја сам имао много жена у животу.

Сећам се да сам га тада гледао с неком мешавином ужаса и дивљења.

Отац је био необично шармантан човек иако се никако не би могло рећи да је био леп. Пуцао је од оптимизма и енергије које је преносио и на околину. Кад би ујутру устао, обично би изашао на балкон и узвикнуо:

– Какав леп дан, данас се стварно добро осећам!

Тако је говорио и онда када би напољу беснело невреме и падао град, и кад више није могао да плати ниједан рачун. Затим би ставио шешир на главу, дохватио штап, ако штап случајно није био заложен, и отишао од куће с песмом на уснама. Његов син данас лако може да плати сваки рачун, а ипак је сваког јутра лоше расположен, без обзира на ком балкону стајао.

Иако нисам свестан да ми је неуспели брак мојих родитеља нашкодио, можда је ипак њихова међусобна отуђеност, чињеница да их никада нисам видео како нежно разговарају једно с другим и да је у нашој кући секс био табу тема, можда је све то оставило трага на мени?

Можда је сплет лажи којима смо се с времена на време заваравали да смо срећна породица, допринео да и дан-данас имам добро мишљење о варању, под условом да варалица зна свој посао. Мрзим наиме варалице аматере.

Неко ко тврди да у свом животу није ни један једини пут лагао, за мене је просто будала. Лаж је део људског живота као и сам говор. Животиње не знају да говоре па зато и не лажу. За

адвокате и политичаре лагање спада у професионални морал, а у љубави се без лажи једноставно не може.

Ја ипак нерадо лажем кад баш морам. Није ми потребан никакав повод за лагање. Ми писци смо ионако рођени лажови, и што боље неки писац лаже, то му читаоци више верују. Да, ја заиста ценим значајне лажове у светској књижевности и жао ми је што немам довољно времена да прочитам њихова дела. Али кад неко као ја напише сам укупно педесетак књига, онда додуше и купи понеку књигу, али малокад чита, а и кад чита, обично су то шпалте сопствених књига.

Мој отац, с којим сам као дете одлазио у бескрајне шетње у којима смо расправљали о Богу и свету, чврсто је веровао да ћу својом несвакидашњом досетљивошћу да освојим свет. С обзиром да сам на неки начин остварио тај његов сан, жао ми је што није доживео моје успехе. Можда је управо његово неограничено поверење у мене пробудило моје амбиције.

Али мислим да је жарка жеља, која се у мени крила, да успем по сваку цену, имала и неке друге корене. Пре свега је то био мој комплекс мање вредности због мршавости. Већ сам рекао да сам био дубоко несрећан због својих ногу танких као чачкалице. Шуњао сам се уз зидове као сенка и сањао о дугачким панталонама. Дозлабога сам се стидео свог изгледа. А кад сам коначно савладао стид, дошли су пандури холокауста. Тада сам почео да се стидим што сам искључен из друштва, што сам нешто што до тада уопште нисам знао да јесам, то јест Јевреј.

Из дана у дан доживљавали смо све више понижења. Као у савршеном убиству, неприметно се повећавала доза отрова тако да нисмо могли да развијемо у себи психички отпор. Једини могући излаз је био бег у свет маште. Заносио сам се сновима у којима нисам био више црв Ферике него одликовани војни пилот, лудо одважан гусар или светски познат писац.

И ето, тај мој сан се мање-више остварио, иако тек много касније. Сва своја књижевна дела написао сам на хебрејском, у Израелу, за народ на Сиону. Међутим, захваљујући апсурдном току моје каријере, постао сам један од најуспешнијих писаца на немачком говорном подручју. Освојио сам немачке читаоце хебрејским језиком, језиком којим данас не би више нико

говорио да су нацисти постигли свој циљ. Постао сам омиљени писац потомака својих крвника, у томе се крије права иронија мог случаја.

Из моје генеалогичке не може да се разазна откуд ми уметнички таленат. Први сам писац у својој породици. Можда је моја хумористичка надареност просто сума свих талената ушлетених у огромни потенцијал блаженог јеврејско-мађарског племена? Та баштина је неуништива и изводи најчудноватије лудорије.

Узимо само мој однос према познатом драмском писцу Ференцу Молнару. Пре него што сам постао афирмисани писац, нисам прочитао ни једну једину реч од Молнара, па нисам могао ништа од њега ни да препишем. Али после сам открио да сам, и не знајући, ишао његовим стопама, да сам мислио и писао као тај велики хумориста који је две генерације пре мене живео и деловао. Веже нас исти доживљај хумора, ту и тамо чак и исте речи, па можда и слична судбина.

Мађарски интелектуалци су својевремено редовно читали Молнарову сатиристичку колумну у новинама „Сунце“, али га нису волели, поготово када се прославио у белом свету. Звали су га поспрдно и „Ференц-Пинчас“, Чифутин Ференц, иако је био потпуно асимилован и није био Пинчас ништа више него што су били његови литерарни непријатељи.

Кад је његову светски чувену позоришну представу *Лилиом* критика тако сасекла да је после премијере морала да буде скинута с репертоара, Молнар је напустио Мађарску. Мађар душом и телом, виртуоз на свом матерњем језику, без речи је спаковао кофере и сутрадан ујутро заувек напустио Мађарску.

– Надам се да никад више нећеш да напишеш такав комад – рекла му је његова друга жена. После неколико година Молнар је у својим мемоарима написао да је његова супруга била у праву. Заиста, никад више није успео да напише тако бриљантан комад.

Приче о Молнару остају трајно мађарско културно добро. Узмимо само ону сјајну анегдоту о сведочењу на суду. Молнар је био елегантан господин с моноклом, корпулентан, бонвиван од главе до пете. Једног дана је позван да буде сведок у некој парници, па је морао да дође у суд у осам сати ујутру, због чега

је требало устати у цик зоре. Уосталом, већ три пута се није одазвао позиву па му је суд запретио затворском казном ако се поново не појави у заказано време. И тако је Молнар после тридесет година дугог преподневног спавања први пут установио да су улице у рано јутро пуне људи. Осврнуо се око себе, обрисао монокл марамицом и зловољно промрмљао:

– Нисам ни знао да има толико сведока.

Кад се његова прва жена, постарија субрета, с којом се одавно развео, после његових силних успеха у Америци, појавила у Њујорку представљајући се свуда као госпођа Молнар, њен бивши муж је дао овакав оглас у новине:

„Дама која се у овдашњем друштву представља као госпођа Молнар, није моја мајка.“

Зар ова прича не би могла да носи *копирајт* Ефраима Кишона?

Исто тако, кад се сетим шта је тај велики мајстор изјавио о својој младој љубавници: „Она спава са свима, али само са мном за новац“, или кад прочитам његову дефиницију просечног Маћара: „То је човек који задњи уђе у обртна врата а први изађе из њих“, онда знам да смо духовни сродници, штавише, могло би се чак говорити и о телепатији.

Молнар је био истакнути представник свог племена, које се одликује скептичним ставом и које је обдарено поузданим запажањем апсурда свакидашњице.

Светску славу је стекао *Рингешпиллом*, музичком верзијом комедије *Лилиом*, иако је у првом реду био сатиричар и хумориста. Само што хумор не може да се преводи.

Није случајно што су се највећи хумористи у светској књижевности прославили својим младалачким литерарним излетима, књигама које су написали за децу и младе. Тако је, рецимо, познато да је Марк Твен био врстан хумориста, али се од његових дела читају само *Том Сојер* и *Хаклбери Фин*. Од дела Ериха Кестнера остали су првенствено романи *Емил и детективи* и *Тончек и Тачкица*, а од великог сатиричара на јидишу Шолема Алејхема – *Виолиниста на крову*.

Јарон: Па како онда да су ваше хумореске преведене на десетине језика ?

Ништа друго не може да буде посреди него неспоразум. Исто тако је и генијални мађарски сатиричар Каринти Фригес непреводив па ни на једном другом језику није имао успеха. Нема ниједног хумористе у Мађарској коме он није био узор. Он је утицао на мене као што сам и ја утицао на неке млађе писце у Израелу.

Каринти је био полујевреј. Ја то нисам ни знао све док нисам, поводом 32-годишњег емигрантског јубилеја, први пут опет дошао у Будимпешту, кад се Каринти појавио преда мном као дух. Чим сам отворио врата своје хотелске собе да изађем, умало да ме није ударила кап. Преда мном је стајао незаборавни мајстор хумора, главом и брадом. Свакако да му је то био син, који је сличан свом покојном оцу као јаје јајету. Он ми је поверио да му је мајка била Јеврејка а отац полујевреј. То сам и мислио јер ниједан прави хумориста не може да сакрије своје порекло ни припадност. Хумориста не може да буде космополита, „камелеон“.

Ни ја нисам могао. Ја сам био ватрени Мађар док ми Мађарска није доказала супротно. Тада сам постао ватрени Израелац. И не бих могао да будем ништа друго сем Израелац, све и кад бих хтео.

Истина је да ми се много шта у свету чини неважним што није повезано са судбином државе Израел и њених грађана. То никако није синдром једног од преживелих Јевреја ни болесна реакција прогоњеног човека. То је само нагон за самоодржањем једног јуноше из Средње Европе који је гледао све око себе очима разрогаченим од страха и питао:

– Шта ови хоће од мене? Шта имају против Ферике?

Тек много касније је тај јуноша сазнао да је политичком и духовном вођству слободног света била већ до у танчине позната завера за истребљење јеврејског народа. Била је позната папи, који ипак ни речи није проговорио, Рузвелту и Черчилу, који су тврдоглаво одбијали да бомбардују железничке пруге које су водиле до Аушвица. Иако они нису ни најмање сумњали да ћемо моја породица и ја бити спаљени, нису ни прстом мрднули да спасе мене, моју породицу, мој народ. Зато је мени јеврејска држава једини гарант за живот и достојанство моје деце

и унука, једини лек против оне болести од које човечанство пати хиљадама година, од оног прастарог, неизлечивог антисемитизма, што је већ пре скоро сто година спознао пророк наше државе који је одрастао у Будимпешти, аустријски фељтониста Теодор Херцл.

Исто тако знам да без Израела не бих постигао ни делић својих успеха. Не само зато што ме та нова домовина примила с толико љубави и вратила ми моје људско достојанство, него и зато што сам на почетку своје међународне каријере имао велике користи од тога што је Израел све до седамдесетих година уживао велике симпатије западног света. Али тада су Арапи открили шта све може да се постигне уз помоћ „паблик рилејшенса“, па је одједном дошао крај „тајм ауту“ који смо купили за шест милиона лешева.

Чудно је, а можда и није, што се моја љубав према Израелу још више продубила откако део свог времена проводим у иностранству.

Јарон: Постали сте ватрени родољуб, али сте изгубили нешто што би се могло назвати битном јеврејском карактерном цртом, а то је тежња да се поправи свет.

Искрено ми је жао, али ми Јевреји смо поприлично заказали као поправљачи света, почев од Исуса па до Маркса. Покушаји нашег малог племена да промене људску нарав, или бар неку од њених особина, били су одувек осуђени на неуспех. Свет неће да се промени докле год се не промени грађа од које је човек саздан. „Јер зле су мисли и тежње људског срца од младих дана“, пише у Библији и ту Свевишњи има потпуно право. Знао је он добро шта говори.

Јарон: Па ипак, непрестано настојите да придобијете људе за Израел. Зар вас ипак понекад не плаши та ваша прејака национална свест?

Плаши? Ја сам пресрећан што коначно, после 2000 година, могу да иживим своју прејаку националну свест, па макар моје ватрено родољубље и иритирало понеког душебрижника. Жалим људе који не познају та осећања.

Ја знам да моји шовинистички ставови нису по вољи јавном мњењу, и да од тога трпим немалу штету, између осталог и у

немачким медијима.

Кад се, на пример, у току разговора с новинаром испостави да нисам спреман да говорим у прилог левичарској мафији, ни да јавно блатим нашу власт, интервју обично испадне много краћи, или ме телевизијска станица више никад не позове у своје емисије.

Јарон: *Али, колико могу да видим и прочитам, ви сте на немачком језичком подручју врло тражени саговорник.*

Свакако да и ту, срећом, има у јавним медијима људи који уважавају и другачије мишљење. Чак се и у ДДР-у, творевини оног крвника Ерика Хонекера, нашао лудо смели директор издавачке куће „Фолк унд Велт“ да изда неколико мојих књига, пошто се показало да та забрањена роба ионако прелази преко зида у безброј примерака. Само је текст на клапни источнонемачког издања био у складу с политиком ДДР-а и овако је препоручивао књигу читаоцима:

„Иако је једном рецензент „Њујорк Тајмса“, у свом превеликом одушевљењу, предвидео да ће Ефраим Кишон по наклоности читалачке публике ускоро стати уз бок Марка Твена или Шолема Алејхема, не може се превидети чињеница да њему недостаје онај социјалнокритички ангажман којим се ти писци одликују. Он не узима у обзир ни унутрашњополитичке сукобе у Израелу нити се критички изјашњава о проблемима због којих је Израел у свету постао тако осетљива тема, о нерешеном питању Блиског истока, о израелским претензијама на окупирана подручја. Он избегава те и друге шкакљиве теме, не обазире се на њих, или у својим сатирама заузима недефинисан и једностран став према политици израелске владе, при чему се не уздржава увек од пакосних примедби на рачун социјалистичких земаља.“

Кад сам недавно потписивао своје књиге у бившем ДДР-у, упала ми је у очи моја стара књига *Блаумилхов канал* с тим текстом одштампаним на клапни. Погледао сам власника те књиге који је стајао у реду да му је потпишем.

– Ви сте дакле, прочитали ову антисоцијалистичку и ненародну књигу? – прекорио сам га. Човек је пребледео као крпа, па сам додао: – Не бојте се, нећу вас пријавити ШТАЗИ-ју.¹

Човек је одахнуо.

– Хвала вам – прошаптао је и изгубио се.

То се догодило средином 1993. године!

Јарон: *Вратимо се педесет година уназад, тамо где смо стали у нашем животопису. С обзиром да сте ви стручњак за те ствари, предлажем да ми одржите једно мало предавање из историје. Кад је у ствари у Мађарској дошао на власт фашистички режим?*

Сами почеци досежу све до далеке 1919. године. Убрзо после слома Аустроугарске, власт је у Мађарској преузела мала демагошка комунистичка партија. Средишња фигура те друге болшевичке револуције на свету био је Бела Кун, нека врста мађарског Троцког који је основао Црвену армију и национализовао земљишне поседе. Кун је деловао одлучно и окрутно. Наводно је био Јевреј. Није зато чудо што је Мађарску, пошто је црвени режим срушен, преплавио талас антисемитизма. Нешто слично догодило се и недавно, иако је невероватно мало Јевреја измакло Ајхмановим шапама. Мађари имају добро памћење и бојим се да никад неће заборавити да је стаљинистички диктатор Ракоши Мађаш био Јевреј, као и половина његове владе. Да сам Мађар, вероватно бих и ја нешто слично осећао.

Јарон: *Да ли то значи да оправдавате антисемитизам у Мађарској?*

Свакако да не оправдавам. Кад се установи узрок епидемији, то још никако не значи да је болест оправдана. Али мени лично је несхватљиво како сам ја као јеврејски омладинац у тим околностима могао да постанем мађарски родољуб. Можда то најбоље може да се објасни чињеницом да је мени било сасвим небитно што сам Јевреј. Говорио сам мађарски, сањао сам мађарски и у школи сам с осталим ученицима певао чезнутљиве песме о уједињењу Мађарске. Још и сад чујем како Ферике пева из свег гласа: „Edes erdeli itt vagyunk, erted élünk és halunk“, што не значи ништа друго него: „О слатка моја Трансилванијо, за тебе смо спремни мрети“.

При томе ваља знати да „непобедива мађарска војска“ у хиљаду претходних година није добила ни једну једину важнију битку. Али зато су им параде биле предивне. Не желим никога да омаловажавам, штавише, поштујем народе који воле своју

домовину, сами себе. Што се тога тиче, поштујем чак и Арапе. Понекад им и завидим на фанатизму.

Да бих вам дочарао атмосферу у којој сам одрастао, пожурићу мало у овом приповедању. Године 1942. завршио сам трговачку академију. Тема мог матурског рада била је: „Херојски отпор Мађарске, бастиона хришћанства и европске културе, болшевичким хордама“. У то време Мађарска је већ била у рату, па док сам ја шкрабао о овој бесмислици, молио сам Бога дубоко у себи и испод клупе да управо те хорде што пре стигну у Мађарску и поштеде ме оваквих испита.

Тада смо се сви понашали овако шизофрено, као и људи у другим јеврејским заједницама у Средњој Европи. Ниједан Јевреј није веровао у Херцлове ционистичке тезе, нико од њих није могао да замисли да ће антисемитизам да порасте кад они напусте своја гета у Европи. Баш као што ни после нико није веровао да ће оснивање јеврејске државе довести мржњу према Јеврејима до новог врхунца.

Ја лично имао сам до тада врло мутну представу о некој Палестини која се налази у Турској или тамо негде, иако је мој ујак др Едуард Исак, интерниста и чудак, који се специјализовао за пробавне сметње и моју мајку, био на челу ционистичког покрета у Мађарској. За нас је он био частан човек који је имао мало чудне хобије као што су сакупљање кутија за шибице и пуњење птица грабљивица. „Сваки човек има своју разоноду“, говорили смо један другом. „То бар никоме не штети.“

Ујка Еде био је онај исти лекар који ми је преписао нападе несвестице против мршавости. Кад сам једном био у његовој ординацији да ми да инјекцију, извадио је дрхтавим рукама из фиоке свог писаћег стола бритву на којој је писало „Made in Palestina“ и кутију шибица на којој је био одштампан текст на хебрејском. Не могу да кажем да сам био нарочито импресиониран.

Па ни сам ујка Еде није се баш журио да се исели у Израел и тек пуким чудом је избегао смрт. Он је био један од 3000 Јевреја који су напустили Мађарску у транспорту за Берген-Белсен, транспорту који је организовао др Рудолф Кастнер. Било је општепознато да је др Кастнер продао душу ђаволу јер је

сарађивао с нацистима. Али он је у мојим очима јунак који је успео да те Јевреје спасе сигурне смрти у концентрационим логорима. Није уопште важно на који начин је он постигао свој циљ, да ли се ради тога картао с крвницима или је обећао *Оберштурмбанфиреру* да ће после рата да сведочи у његову корист, једино је важно да је спасио 3000 људи.

Велика је срамота за наш народ што га је убио неки фанатик. Него, оканимо се ове шкакљиве теме пре него што дођемо до погрешног закључка да су само малоумници спремни да се жртвују за друге.

Радије ћу да се вратим на једно питање које није толико питање јеврејске колико општељудске психологије.

Како је могло да се догоди да европски Јевреји нису уочили знаке скорашње катастрофе? Да се нису обазирали на нешто што је било управо опишљиво? Одговор на ово питање гласи да људи виде само оно што желе да виде, да оно што је непријатно потискују докле год их то не заскочи. Зар ми и дан-данас не затварамо очи пред еколошком и нуклеарном катастрофом која прети човечанству? Зар је онда чудо што моји родитељи и глупи мали Ферики нису хтели да признају чињеницу да ћачке и студентске организације у школама и на универзитетима исказују своју љубав према домовини тако што своје јеврејске колеге туку гвозденим шипкама? Моји родитељи нису хтели да виде ни злоћудне антисемитске карикатуре у новинама нити да чују за Хортијев витешки ред чији се програм заснивао на тези о „расној чистоћи“, баш као што скоро ниједан немачки Јевреј није на време прочитао *Мајн Кампф*. Мађарски Јевреји су се тада радије концентрисали на друге ствари не би ли сачували свој животни оптимизам.

Јер, било је и спектакуларних успеха. Већ сам споменуо јеврејски утицај на мађарску привреду и културу, а то исто важи и за спорт, у којем Соломонови синови, како се тада говорило, нису у ствари имали шта да траже. Својим очима сам видео како је јеврејски мачевалац Атила Петшауер изборио титулу светског првака за своју земљу и како му је одушевљено клицала цела мађарска влада на челу с регентом Хортијем.

Тада нисмо могли ни да сањамо да ће тог двоструког мађарског олимпијског победника после само неколико година неки непознати мађарски каплар избичевати до смрти негде на широким снежним пољима Русије а да Хорти није ама баш ништа учинио да га спаси.

Ништа не може човека толико да депримира колико незахвалност целог једног народа. На Олимпијским играма у Берлину 1936. године, кад је мала Мађарска по броју медаља заузела треће место, није чак ни половина екипе била аријевског порекла. И још смо ми, Јевреји, били поносни на ту Мађарску! У ствари, били смо слепи и глуви. У младости нисам још ни слутио да је расна мржња јача од сваке разборите идеје и сваког логичног аргумента, о чему и дан-данас најбоље сведочи све већа мржња према странцима и другим народима на Истоку и на Западу.

Затим су догађаји текли мало-помало својим током, почев од 1937. године, кад је влада у Мађарској донела још прилично благе „законе против јеврејског утицаја“. Мој отац је смео и даље да обавља свој посао као директор банке, али под условом да број јеврејских службеника у његовој банци не премашује проценат укупног броја Јевреја у Мађарској. Међутим, стање се ускоро погоршало и све је више расло одушевљење националсоцијалистима. Наша је наивност још и тада била толика да сам ја чак и после Минхенског споразума, после кога су Мађарској враћени делови Румуније и Чехословачке а Хорти пројахао на свом белцу кроз ослобођене области, и даље марширао са школским друговима кроз фискултурну салу и из свег гласа певао родољубиве борбене песме.

Али кад је немачка војска кренула у своје победничке походе по европској карти, догађаји су нагло почели да се нижу један за другим. Мађарска је стала на страну Немачке, а последица тога је била да Јевреји нису више позивани на националне зборове и да су се у учионицама нашли опет у задњим клупама. На крају су ми на паравојним вежбама пришили на рукав жуту траку. Рекао сам сам себи да је то пролазна лудост, лудост која не може дуго да потраје.

Мој наставник фискултуре, неки Кухар, који се до тада држао хладно и равнодушно према мени, почео је изненада да ми добацује: „Хеј, Јевреју, доћи овамо!“ Једном док је разред стајао у клупама, пришао ми је отпозади, одала ми ме по врату и обрецнуо се на мене усред громогласног смеха:

- Исправи се, Јевреју! Изгледаш као фламинго кога је неко креснуо у буљу.

Међутим, судбина се и у то време радо играла својих апсурдних игара. Једног дана позвани су сви ученици виших разреда на збор. Док смо укочени стајали у редовима, појавила се група официра са високим одликовањима, у гиздавим капама, црним чизмама и дугим плаштевима, с исто тако дугим сабљама. Највиши међу њима, тип с уфитиљеним брцима, саопштио нам је да је основана једна нова паравојна формација која се састоји од цвета млаџости, тако рећи елитна јединица. У позадини те мере крио се тајни план адмирала Хортија да свог сина прогласи за вицерегента. Намеравао је да утемељи нову мађарску владарску династију која ће заменити династију Хабсбурговаца. Унука је намеравао да прогласи за краља, а ова нова елитна јединица требало је да буде гарда краља Хортија I.

Појам „цвета младости“ односио се, наравно, на првом месту на спољашњи изглед, а ја сам, како рекох, изгледао као Адолфов најслаби сан. Није ме одало ни моје презиме јер у Мађарској има много Хофмана, махом одомаћених Немаца. Наставник фискултуре Кухар стајао је мало по страни и премирао од части која му је указана, а кад је официр изненада изговорио моје име као једног од првих изабраних кандидата, није се усудио ни да писне. Ко зна шта му се тада врзало по глави? Можда је изгубио дар говора од чуђења како је његовим газдама и господарима могла да се поткраде таква грешка?

Сутрадан ујутро морао сам да се пријавим у касарну, где је одмах започела обука. Наредбе су биле зачињене псовкама као што је већ уобичајено у основној војној обуци. Ипак је усред те дерњаве могло да се разабере да се у овом или оном облику редовно понавља погрдна реч „Чифутин“. „Шта се ту муваш ко какав чифутски мајмун“, чуо сам како се издиру, или: „Људи, па

ви марширате к'о чифутски кривоноги инвалиди“ – наводим овде само блаже формулације.

У таквим, врло необичним околностима вежбао сам дакле неколико месеци по три пута недељно. Данас више ни сам не знам зашто сам све то трпео и гутао, зашто се нисам једноставно побунио и рекао: „Пардон, господо, али овде је посреди жалостан неспоразум!“ Ипак, једног дана, кад смо усред егзерцира морали да дамо неке своје личне податке, између осталог и да наведемо и верску припадност, праснула је бомба. Једни су наводили да су католици, други протестанти и тако даље. Кад сам ја дошао на ред, настао је тајац. Официр је потом само нестрпљиво одмахнуо руком, као да тера од себе досадну муву. Ја сам резигнирано салутирао, сећам се да сам још имао капу на глави, и отишао. Наредник на излазу из касарне збацио ми је капу с главе па сам поново постао јеврејска свиња.

Ова епизода ми је отворила видике који би ми иначе остали ускраћени, а који су били трауматични и поучни у исти мах. Први пут сам у животу чуо шта Мађари говоре о Јеврејима кад су сами међу собом. До тада је мржња према Јеврејима била још увијена у пристојност, али тамо, усред „цвета мађарске младежи“, спознао сам први пут праве размере те 2000 година старе болести. „Чисти Мађари“ нису ни о чему другом разговарали него о нама. О синовима, очевима, мајкама, дедовима Чифутима, Чифутима, смрдљивим Чифутима. Мислим да нараштај који није упознао Адолфа, не може да схвати да све оно што се данас прича о националсоцијализму и Хитлеру није ништа друго сем ненаучног приказивања историје. Националсоцијалистима, Хитлеру, Трећем Рајху није било ни до чега толико стало колико до Јевреја. Јевреји су били оно битно, главна мета, а неизмерна мржња према нашем народу била је она чудесна дрога уз помоћ које је Хитлер 1933. дошао на власт. Том мржњом је одушевио масе у Немачкој и у целој окупираној Европи, једино и само том апокалиптичном, демонском одвратношћу према Јеврејима. Лаже свако ко тврди нешто друго. Човечанство је стекло хронични комплекс којег се није ослободило до дана данашњег.

Већ 1942. године пошло је Мађарској за руком да се умеша у рат. Мој отац је заточен исте године у радни логор. Морао је да копа ровове на једном стратешки сасвим неважном месту. Зашто не би и Јевреји, ти паразити, дали свој допринос у рату, закључила је тадашња мађарска влада и основала радне групе од старих, исцрпљених људи који су морали да копају ровове и да их онда опет затрпавају.

Тада смо били заиста усамљени. Не сећам се да сам икад с неким поделио своја осећања. Свакако да су Јевреји разговарали међу собом о својој страшној несрећи и да су уверавали једни друге како Хитлер није у праву. Ја то нисам радио јер моји пријатељи нису били Јевреји па ми нису више били ни пријатељи. Један од „наших“ који је у мом тадашњем животу једини одиграо какву-такву улогу био је Хиртенберг Ласло, мађарски омладински првак у шаху. Како сам и ја прилично добро свладао тај „мисаони спорт“, био сам му спаринг-партнер. Заједнички смо написали и књигу о „модерним отварањима“. Та „краљевска игра“ одиграла је судбоносну улогу у мом животу, спасила ми је у млађим данима живот, а сад, под старе дане, када важим за стручњака за шаховске компјутере, шах ми је увек добро дошла разонода.

Крајем 1944. године, или можда на почетку 1945, док су Ајхманови транспорти јурили пуном паром кроз Европу, позвани су сви јеврејски матуранти у Будимпешти на окуп и депортовани у Словачку, у логор близу града Јелсне (Хруште). Ту су намеравали да нас изруче Немцима, само што су на путу до Пољске хтели још мало да нас мрцваре пре него што цркнемо.

Било нас је 220 бивших гимназијалаца, а било је међу нама и неколико нејевреја који су једноставно имали пех. Сви смо били у својим цивилним оделима, свако је теглио и нарамак с нешто мало потрештина од куће, а на главама смо носили старе капе непобедиве мађарске војске. Тако смо пешачили по више десетина километара на дан. Пешачили смо и пешачили, две недеље, три недеље, све док време није у једном тренутку изгубило свако значење. Чували су нас жандари па коњима, најгори од свих Мађара, неотесани, примитивни сељачки

синови, крволоци олигархијског режима, работи који нису постављали питања него само слепо извршавали наређења.

Ноћу смо обично спавали на асфалту, без покривача и јастука. Били смо толико уморни да нам то уопште није сметало.

Сећам се једне ноћи коју смо провели у штали, у којој сам случајно лежао управо под рупом у крову. Била је јесен и киша је непрестано капала по мени. Али био сам толико изнурен да нисам могао више да покренем уморне кости па сам ујутро био покисао као миш.

Пили смо воду из прљавих бара па сам једног дана добио високу температуру и пролив. Међу нама је био и један драги хохштаплер који се представљао као доктор и који је установио да сам добио тифус. Љубазно ми је препоручио да то сакријем пред нашим чуварима јер ће ме они иначе убити на месту. И заиста су ти наши стражари у то време почели да нас убијају као псе, и сигурно не би ни у мом случају направили изузетак да су сазнали да више ништа не вредим као радна снага.

И тако сам се вукао даље на климавим ногама и с нарамком на леђима. Ипак сам се главињајући мало-помало опоравио и постао право „медицинско чудо“. Имао сам тада двадесет година и вероватно ми је смртни страх улио надљудску снагу. Ипак, последице тог марша осећам и дан-данас у свом систему за варење. Често ме спопадају изненадни болови и трајно патим од неизлечиве горушице. Међутим, онда ме је моја болест оставила потпуно равнодушним јер сам знао да марширамо право у смрт.

Једног дана зауставили смо се у циглани крај једног словачког села. Један од момака одшуњао се у село и спавао тамо с неком проститутком. Ухватили су га на делу. Сутрадан ујутро морали смо сви да се окупимо. Наредник је обелоданио колективну казну, „сваки десети“ од нас биће стрељан. Ја сам тада већ био у тешком телесном и душевном стању. Нова животна опасност оставила ме је мртвим хладним. Стајао сам у строју кандидата за смрт, певушио за себе једноставну мелодију неке Шопенове етиде и сасвим мирно размишљао на који начин ће наредник да изабере своје жртве. Одлучио се за цвикераше. Сматрао је да су цвикераше већи Јевреји од осталих Јевреја. Ја тада, срећом, још

нисам носио наочаре. Тек после сам покварио вид, кад сам морао да учим хебрејска слова здесна налево.

Пошто су дакле отерали све цвикераше на оближњи брежуљак, зачули смо више хитаца и после тога наставили марш као да се ништа није догодило. Никад нисмо дознали да ли су све оне заиста стрељали или су их пустили да побегну. Један младић, из једне друге групе, који је такође имао част да испуњава све захтеве за погубљење, испричао ми је да су наине понекад стражари само пуцали у ваздух да би утерали страх у кости помилованима. Али зар је то данас још важно? После годину дана од наше групе остали смо само тројица у животу. Један од нас био је Лисауер Јанош звани Лиси, мој „горила“ у логору, а један од разлога зашто сам баш њега изабрао за ту функцију јесте то што је својевремено био боксерски првак Мађарске у средњој категорији. Једном је морао да наступи против првака из редова наших чувара. Није било сумње да би Јанош у регуларном двобоју „самлео“ свог противника. Питао ме је да ли да га победи или да прими неколико тежих удараца и изгуби нокаут. Саветовао сам му да се мушки бори како би доказао да је посредни чиста борба, па макар завршила и нерешено. Али код Јаноша је преовладао темперамент па је савладао свог противника нокаутом. На његову и моју срећу, његова победа је прошла без последица по нас.

Јанош и ја смо се упознали тек нешто пре него што смо кренули на марш, али смо ускоро постали нераздвојни. Јанош је имао боксерски спљоштен нос и јако је шушкао док прича. Био је доброћудан, али је на њега могло лако да се утиче, као и на Ленија у роману Џона Штајнбека *О мишевима и људима*. Убрзо је схватио да мора да ме штити како бих ја могао да мислим за обојицу. Тај аранжман нас је заиста и спасио. Он је чувао мене и животне намирнице које смо набављали испод руке, а ја сам њега повео са собом кад сам коначно одлучио да бежим. Пред крај 1944. године стигли смо сви заједно, ми који смо преживели, у логор за присилни рад у Јолсви. Приредили су нам срдачан дочек: морали смо да истресемо садржај нарамака на под, да скинемо с руку сатове и прстење, да изврнемо џепове на панталонама, а успут су нас ударали ногама, рукама, ћушкали и

пожуривали, брже, брже, да се што пре спремимо за рад у оближњој пилани у којој су се израђивали сандуци за муницију немачке и непобедиве мађарске војске. У четири сата ујутру, тата-рата-та, засвирала је труба и сви упрљани Јевреји морали су да крену у пилану, и то с песмом на уснама. Најпре смо певали мађарске борбене песме, а после су песници међу нашим жандарима састављали специјално за нас нове текстове на старе мелодије. Покушаћу да преведем једну од тих песмица: „Хо-хо-хо, биће зло, Чифути су то“.

Научили смо тако да певамо и радимо док нисмо сви заједно попадали с ногу од умора и заударали на зној. У пилани смо морали да носимо тешке кладе на раменима тако да су нам колена клецала, јер нису сви имали онако снажне мишиће као боксер Лиси. Теглили смо све до мрака дебеле кладе од којих су се затим израђивале даске за нацистичке сандуке за муницију. Наш рад је био пропраћен заједљивим коментарима чувара: „Научите већ једном како се ради, а не само како се броје паре!“ Једном се један такав гонич робова издрао на бившег студента права како не зна чак ни тестеру да држи у рукама како треба, на шта му је овај љубазно одговорио:

– Можда бисте онда, господине заповедниче, морали да узмете другог адвоката?

Због тих речи био је врло строго кажњен.

– Зашто ниси држао језик за зубима? – упитао сам га пре него што су га затворили.

– Било ми је јасно шта ме чека, али нисам могао да се уздржим – одговорио ми је шапатом.

Дивио сам се тој његовој глупости која је вапила до неба, као победи људског духа.

Вечито су нас водили на нека друга места у ноћним маршевима којима никад није било краја. Спавали смо по фабрикама или у празним шупама, на сену чије су нам честице улазиле у плућа и терале нас на кашаљ од кога само што се нисмо угушили.

Јарон: *Да ли сте знали за логоре смрти?*

Слутили смо да нам се спрема нешто ужасно, иако је стварност била увек још гора од маште. Ипак нисмо губили наду. Знали

смо да ће Немци да изгубе рат, једноставно смо то знали. Међутим, бојали смо се да ће мађарски колаборационисти пре тога да нас ликвидирају као сведоке. Али чак је било и светлих тренутака. Ма колико то данас изгледало смешно, примали смо, на пример, дописнице. Мени је писала моја девојка Хава, која се тада с родитељима скривала пред Гестапом у провинцији. Мађарски нацисти су намерно до нас пропуштали те вести како би нас коначно дотерали до пољске границе и уљуљали нас у илузију да нас тамо с друге стране стварно чека само рад. Та ђаволска стратегија била је успешна јер смо просто желели да верујемо да је то истина. Рачунао сам отприлике овако: „У ствари ја сам већ мртав, али још имам адресу па значи да нисам још покопан.“

У животу су нас одржавала мала радосна изненађења Посебно је био срећан дан када се Лиси домогао једног правог јајета. Успели смо да нађемо неко мирно место и, штавише да наложимо ватру од суварака. Скували смо воду у једној празној конзерви у којој смо затим измешали јаје са мрвицама хлеба. Још и сада, после толико година, осећам на језику укус те дивне супе.

Не шалим се. Ако се човек радује животу и зна да се нашали на свој рачун, онда може да се смешка и у сасвим безнадежним ситуацијама. Што је ситуација апсурднија, то је јачи мотив за смех. Тако је и мени било кад је савршени апарат за уништавање људи почео да шкрипи и кад су наши чувари исто онако немилосрдно темељно пазили да се суботом одмарамо. То је исто као кад би у паклу суботом угасили пећи како би била испоштована синдикална права. У свет бестијалности и самовоље пандури су унели тек малчице права и реда сматрајући да су тиме задовољили захтеве човечности.

И тако смо суботом лежали унаоколо као цркнуте муве. Понекад смо Хиртенберг Лаци и ја играли шах на малој табли коју смо кришом понели од куће. Док смо једном тако играли, зачуо сам одједном иза себе нечији глас како ми говори:

– То ти, младићу, није добар потез.

Кад сам се окренуо, умало да нисам пао у несвест. Иза мене је стајао сам бог, главом и брадом. Бог у цивилу, познат и као

заповедник округа у чину капетана. Ипак сам се усудио да му противуречим:

- Извините, господине заповедниче, али ово је према књизи велемајстора Марошија Гезе прави потез у овој ситуацији.

- Вараш се - одговори ми бог. - У књизи не стоји овај потез него један други потез ловцем.

Ја сам му на то одвратио:

- Дозволите, али потез на који господин заповедник мисли погрешно је наведен у књизи. У податку се налази попис штампарских грешака који је господин заповедник сигурно превидео. Тамо пише да је једини исправан овај потез који сам ја одиграо.

- Остани овде на месту! - нареди ми официр и нестаде. Мало касније вратио се с Марошијевом књигом. - Узми своје ствари и пођи са мном! - нареди ми и одведе ме у своју канцеларију у главном штабу. Рекао ми је да скинем жуту траку с рукава и додао: - Остаћеш овде код мене!

Тако сам постао његов секретар. Главни посао ми је био да сређујем дописе у вези с испоруком животних намирница. Словачки војници који су радили са мном добро су знали да сам ја Јевреј и логораш, или да сам у најбољем случају полујевреј. Али тада ниједна наредба није смела да се доведе у питање. Ако је заповедник закључио да ја нисам Јевреј, онда нисам био Јевреј и тачка. Капетан је играо са мном шах кад год би имао времена. Био је добар играч, али није био професионалац као ја па сам могао штошта да га научим. Ипак, концентрација није смела ни начас да ми попусти, јер да сам изгубио више партија за редом, мој посебан статус био би доведен у питање.

Јарон: *Како се звао тај капетан?*

Не знам, нисам никад ни знао. У прво време сам ја њему био нешто као она тајанствена Шехерезада из *Хиљаду и једне ноћи*. Све мислим да му је после оног првог одушевљења мојим шаховским знањем пало и нешто друго на памет.

Он је знао да су Немци изгубили рат, чак је то и признавао. Можда је хтео да осигура себи бар једног добровољног сведока за онај дан када ће морати да одговара за своје злочине. Једном скоро као да је почео да ми се извињава. Рекао ми је:

- Знаш, младићу, да бих и ја волео да све ово што пре сврши. Али ја сам Мађар, а не Јевреј као ти, и сигуран сам да ће после рата Руси да уђу у Будимпешту. Једноставно не могу да се помирим с том ужасном мишљу.

После рада у канцеларији стављао сам опет жуту траку на рукав и враћао се у нашу бараку, често с добро сакривеним тањиром пуних посланица за своје пријатеље. Заповеднику је наике било посебно стало до тога да ја добро једем па ми је кришом непрестано из официрске кухиње доносио деликатесе у лименој чинији. Опет сам се као и у детињству присиљавао да што више једем, јер нисам знао колико ће ова моја срећа да потраје, можда ћу већ сутра морати опет у пилану? Толико ми је доносио да сам сву ту храну делио на четири дела. Један део бих сам појео, а остало бих прокријумчарио за боксера Лисија, за шахисту Лација и за још једног пријатеља који се звао Вајда Тибор. Тибор је био рођени вођа а истовремено и изванредан саговорник. Све словачке раднице биле су заљубљене у тог zgodног момка. На своју велику радост, поново сам се срео с њим после много година, кад су ме позвали на филмски фестивал у Аустрији. Тамо сам примио писмо од универзитетског професора др Тимотија Вајде, који је изумео познату „Вајдину методу пресађивања зуба“. Приликом тог радосног поновног сусрета дознао сам од Тибора да је сутрадан после нашег бега и њему пошло за руком да побегне. Њему је то последњем успело.

Колико знам, Тибор, Лиси и ја једини смо преживели онај марш смрти.

Јарон: *Како сте успели да побегнете?*

Имао сам тада, Богу хвала, невероватну срећу. Не само што сам био ослобођен присилног рада и могао да једем до миле воље, него мислим на још нешто друго, много важније. У свом свакидашњем раду у главном штабу управо сам „нађушио“ да је наш крај сасвим близу. Разабрао сам то из разговора војника у капетановој канцеларији. - Шта, још су овде? - чуо сам и нађулио уши. - Па зар још није стигао ниједан нови транспорт за Јевреје? - Сигурно су и сви други логораши слутили шта нам се спрема, па су вероватно многи помишљали на бег. Али за мене више није било сумње. Било ми је јасно да само први

покушај има изгледа на успех. Другима ће већ бити много теже. Одлучио сам да са собом поведем Лисија, јер без мене није имао никаквих изгледа да преживи.

Разбијао сам главу како бисмо могли да побегнемо. Кад би нам и пошло за руком да побегнемо из логора, зачас би нас опет ухватили, јер по нашој похабаној одећи могло је већ издалека да се види да смо одбегли логораши. А сељаци у околини су знали каква им опасност прети ако таквим бегунцима помогну при бегу.

Сад све то гледам у духу филма у којем сам само гледалац. На крају крајева, бег из затвора стара је и омиљена тема у драмским заплетима, позната још из времена кад је Тезеј побегао из лавиринта критског краља. Али он је тада имао уз себе Аријаднину нит, која би и мени добро дошла.

Данас се скоро стидим што говорим овде о својој судбини, а милиони нацистичких жртава нису успели да се спасу него су претрпели још много веће патње од мене. Ја сам једноставно имао срећу што је с нама у логору био и један словачки радник који се сажалио над нама и који је, како нам је рекао, био активан у илегалном покрету. Једног дана сам га замолио да нам набави возни ред железнице. Железничка станица је била око 200 метара удаљена од логора. Установио сам да нешто више од пола сата после завршетка нашег радног времена полази воз за Будимпешту. Тада више није у Великом Немачком Рајху било граница па нисмо морали да се бојимо строге контроле између Словачке и Мађарске. Дао сам том раднику последњи новац који сам још имао сакривен у одећи да нам купи две возне карте. Нисам могао да одбијем његову љубазно изражену жељу да задржи остатак новца као напојницу. Остао сам потпуно шворц.

У логору су неке радне групе израђивале за војнике одећу, па и обућу. Тамо сам украо кутију металних колутића за рупице кроз које се провлаче пертле на ципелама. Сутрадан сам мукотрпним и стрпљивим радом одлепио фотографије са својих и Лисијевих личних карата. Затим сам из једне фасцикле у архиви отуђио исправе двојице словачких радника, затворио се у клозет и цепним ножићем пробушио рупице у угловима фотографија и на обе украдене исправе, и то тако да су се рупице тачно

поклапале. Онда сам провукао металне колутиће и утиснуо их у рупице петом ципеле, тако да су се добро углавили. Мислим да ми је срце тако снажно лупало да нисам чуо своје ударце петом. На крају сам хемијском оловком назначио обресе печата. Направио сам мало размазан круг, делом на слици а делом на исправи, баш као на правој исправи. Испружио сам руку с управо преправљеним документима и пажљиво их проучио. С те удаљености деловали су прилично веродостојно. Ипак ми је у дубини душе било јасно да не треба бити никакав Шерлок Холмс да би се открило да су исправе фалсификоване уз помоћ металних колутића с ципела.

Тако сам постао словачки радник Андреас Станко. Неко време сам живео под тим именом и после успешно изведеног бекства.

Тог врелог летњег дана нисам после рада ставио на рукав жуту траку него сам журно изашао из канцеларије. Имали смо око пола сата времена до поласка воза. На путу до Лисија прошао сам поред радничких тушева и украо, као што сам планирао, два пара панталона и две кошуље. Скоро да ми је сметало како све глатко иде, али нисам размишљао о томе. Лиси ме је чекао, спреман на све. У трен ока смо се пресвукли и сакрили своје старе прње. Понашали смо се потпуно равнодушно, пришли смо излазу из логора и придружили се групи радника и војника који су одлазили кући после рада, као и свако вече. Нико нас није зауставио. Оних 200 метара од логора до железничке станице био сам напет, опрезан и избезумљен, ноге су ми клецале а ипак као да сам био у облацима. Било је то врло чудно осећање које бих увек препознао кад би ме касније у животу обузело, чим бих се нашао у некој великој опасности или под великим притиском, баш као да ме језа подилази.

При сваком кораку морао сам да се борим са жељом да се окренем и да отрчим назад у логор. Срећом, већ тада сам знао да мрави који ме подилазе немају право, да су они једноставно велике кукавице и да би хтели да и од мене направе кукавицу. Мрави у леђима говоре: „Грдно грешиш, немој то да радиш, остави све на миру, па и није овде тако страшно.“ Човек никад не сме да слуша те мраве него само свој разум. А разум ми је

говорио: „Макар и црк’о од страха, ништа ти друго не преостаје него да бежиш!“

Воз је стигао тачно у минут. Ушли смо у вагон треће класе и сели на клупу, укочени од панике.

Били смо сами самцати у вагону, али изненада, два минута пре поласка, отворила су се врата и у вагон су упали словачки војници и радници који су радили с Лисијем у пилани и са мном у канцеларџи.

– Шта ћемо сад? – прошапта Лиси, а ја му безвољно одговорих:

– Ништа. Пропали смо.

Два службеника с којима сам сваки дан радио у канцеларији сели су тачно насупрот нас. Свакако су ме препознали, али су гледали кроз мене, као да сам ваздух. Обојица су усред дивљања зла остали људи.

Напредовањем руске војске расположење се знатно променило, појачало се незадовољство према Немцима. Али мржња према Јеврејима била је још врло јака. Сем тога, ко год би помогао Јеврејима у бекству, био би кажњен смрћу. Према томе, изглед да нас Мађари или Словаци не изруче Немцима били су равни нули. Али и опет је срећа била на мојој страни и посадила преко пута мене два честита човека који нису били спремни да сарађују с Немцима. Нисам то заборавио заиста увек треба имати на уму да је у то грозно доба било и таквих људи.

Вожња возом није глатко прошла. Кад смо се приближавали првој станици, дошао је кондуктер, прегледао карте и рекао нам да припремимо личне исправе. Есесовци су наиме прегледали документе не би ли открили Јевреје и дезертере. Шапнуо сам Лисију:

– Хајде да за сваки случај пређемо у задњи вагон.

Међутим, Лиси се на време сетио да тамо наоружани војници пазе да нико не искочи из воза. Само ми је рекао:

– Немам више воље.

И мене је паралисала нека слабост, руке и ноге као да су ми биле од гуме. Само смо чекали да неко у вагону упре прстом у нас, у ствари смо прижељкивали да свему томе већ једном дође крај.

Изненада је воз стао а после неколико секунди разлегла се страховита бука какву никад пре тога нисам чуо, пропраћена тутњавом као приликом земљотреса. Воз се сав уздрмао и мало је недостајало да искочи из шина.

Изнад нас је летело хиљаду авиона, четворомоторних америчких летелица типа Б-29, који су бацили неколико тешких бомби недалеко од нас. Бомбардере је пратило велико јато ловаца. Та ескадрила летела је према Винер Нојштату (Бечком Новом Месту) да би уништила тамошњу фабрику авиона „Месершмит“ која је Немцима била и те како важна. Изгледа да је неком нестрпљивом америчком официру успут пала на ум бриљантна идеја да искористи прилику и истовремено нападне и неколико других циљева, међу њима и железничку станицу на којој су есесовци чекали наш воз.

Воз је задржан на отвореној прузи скоро читав дан па су војници делили путницима хлеб и воду.

Чим је пруга поправљена, кренули смо даље. После неколико километара наишли смо на гомилу рушевина од бетона и искривљених шина. На једном усамљеном стубу љуљала се на ветру светиљка. То је било све што је остало од бомбардоване железничке станице.

Јарон: *Спасио вас је Свевишњи.*

Не, он се није у то мешао. Верници међу нама први су страдали. А неверници као ја, ми смо преживели.

Јарон: *Бог Вам неће опростити те Ваше речи.*

Питање је да ли ми можемо њему да опростимо. Уосталом, само једно чудо није било довољно да спаси јеврејског бегунца, била је потребна читава серија чуда. Наставили смо пут. С времена на време воз би стајао по неколико мучних сати, али смо ипак после два-три дана стигли некако на Источну станицу у Будимпешти. Били смо потпуно исцрпљени од дугог путовања на којем једва да смо нешто окусили. Ипак смо осетили велико олакшање јер смо коначно стигли кући. Прогоњене зверке поново су се нашле у познатом кавезу.

Међутим, чим смо изашли на перон, угледали смо велики број мађарских есесоваца у њиховим црним униформама. Били су сврстани у два реда једни наспрам других и тако су направили

узак пролаз кроз који су морали да прођу сви путници који су стигли возом. На крају тог пролаза прегледали су документа. Заједно с осталима пошли смо према излазу, контролној тачки, према своме крају. Није било друге, јер сваки неодлучни корак, сваки непромишљени иокрет могао је да привуче пажњу црних униформи на нас.

Пошто смо успорили корак, предложио сам Лисију да се растанемо не би ли се можда бар један од нас спасио. Али он је само промрсио:

– Ма пусти, мени је већ сасвим свеједно.

Кунем се да се успут и осмехнуо. И тако смо продужили даље један уз другог, окупани знојем, помирени са судбином. Кад смо били на само неколико корака од контролне тачке, догодило се још једно чудо у том ланцу од самих чуда. Да је само једна карика у том ланцу недостајала, ове књиге никад не би било. Један младић који је стајао пред нама, ваљда дезертер, протрчао је одједном поред есесоваца. Они су напустили контролну тачку и дали се у потеру за њим. Ми смо искористили гужву да се изгубимо.

Не знам да ли могу да вам дочарам како нам је било у души. Да би се све то поднело, требало је заиста имати јаке живце. Мој сапутник и сабегунац Јанош Лисауер налази се већ више година у душевној болници. Негде у то време је изгубио разум. Још 1949. године доселио се с Хавом и са мном у Израел, али је већ имао помрачен ум. Једно време смо били ортаци у аутомеханичарској радионици у градићу Пердес Хани. Али ускоро су учестали његови напади беса па је постао опасан за околину. Морали смо да гледамо како му је из дана у дан све горе, како је све насилнији и нисмо знали шта да радимо. Данас је већ потпуно изгубио контакт с околином. Други партнер у тој нашој радионици, инжењер Вајсер Ђорђи, рекао ми је недавно да је Лиси још жив, али да је под сталним надзором. Него, вратимо се месту нашег чудесног спасења, Будимпешти.

На сву срећу, нашао сам поново оца и сестру којн су се сакривали у једном стану на другом спрату у Розиној улици. Власница тог стана је била нека Мађарица која је побегла из Будимпеште пред Русима који су надирали. Мој отац ју је

познавао јер јој је више пута набављао доларе на црно. Када је моја породица, захваћена паничним страхом, побегла из нашег стана, отац јој је дао сав мајчин накит да се склони на неколико недеља у њен стан. А мајку је примила под свој кров девојка која је код нас некада служила, док смо још могли да имамо служавку. Одбила је да за то прими новац.

- Зашто? - упитала је скоро увређено - Милостива је увек била добра према мени.

Било је и таквих људи, Бог их благословио!

Живот оца и Аги у Розиној улици био је врло тежак. Због свог јеврејског изгледа отац није смео ни на тренутак да изађе из стана. Моја сестра Агнес искрадала се с времена на време, али без помоћи нашег комшије Јозефа Габровица, који им је доносио јело и бринуо се о њима, сигурно не би преживели. Габровици су били пореклом из Швапске у Немачкој и понекад су међу собом говорили немачки. Иако је Јошка Габровиц био дванаест година старији од мене, често сам с њим играо карте или стони тенис. Чак смо заједно правили и лађице којима смо се потом играли на језеру у парку. Мислим да је био заљубљен у моју лепу сестру. Био је графичар по занимању и научио ме је да фалсификујем печате. И дан-данас бих могао да дајем часове из те вештине. Узме се једна оловка старе сорте (мастиљава) која пише плавољубичасто када јој се овлажи врх. Оно што се њоме напише не може после ни водом да се избрише. Затим се на комад папира пресликају обриси жељеног печата, али наопако, као кад се чита у огледалу, и то се отисне на навлажени документ на који треба ударити печат. Тако се добија блед али јасан отисак, као да је чиновник који је ударио печат патио тог момента од мигрене. На тај начин сам произвео гомилу печата, свакојаке исправе на име Андреаса Станка, мени непознатог словачког радника који је био толико љубазан да ми позајми свој идентитет. Радећи мукотрпно и стрпљиво, направио сам исправе с његовим личним подацима, чак и с називом измишљене фабрике у којој је наводно радио све док није био демобилисан.

Габровиц Јозеф био је католик и редовно је ишао у цркву. Упркос свом швапском пореклу, био је мађарски родољуб. Ипак,

дивио се Немцима и држао је дуга предавања о снази *Вермахта*. Кад су Немци кренули да освоје Југославију, стајао је поред прозора и зурио као хипнотисан у бескрајне колоне тенкова који су два дана пролазили улицама.

- То је непобедива сила – закључио је.

Зато је било још чудније што нам је помагао. Можда је то радио из истих разлога као и многи други честити људи који су спасавали Јевреје? Кад их питате за мотиве, зашто су стављали на коцку свој живот и животе својих породица, обично не добијете од њих ни моралан ни филозофски одговор. Ти људи су тако радили зато што другачије једноставно нису могли, зато што им је то било само по себи разумљиво. Понекад би спасили пријатеље или комшије, а понекад и прогоњене Јевреје које уопште нису познавали. Не верујем чак ни да је Јошка појмио шта је холокауст у свој својој грозоти, нити да је симпатисао Јевреје као прогоњену мањину. За њега једноставно није долазило у обзир да неко депортује његове симпатичне комшије, његовог другара у игри Ферику и чаробну Аги, и убије их као досадне муве, а да он, њихов комшија, не предузме ништа против тога.

Кад је једном одлучио да не буде слеп и глув као већина његових суграђана Мађара, схватио је своју дужност врло озбиљно. Скоро свакодневно је долазио у наше скровиште у Розиној улици и доносио нам храну и лекове. Приступио је чак и некој помоћној јединици, у којој је, уосталом, догурао до заповедника, да би могао још више да нам помаже. Као униформисана особа, имао је већу слободу кретања и није био подложен сумњичењу.

Наше скровиште био је скромно намештен трособни стан. Једино што је у њему упадало у очи био је велики и стари трокрилни ормар на високим ногама. Подна даска ормара могла је да се подиже и, кад год би запретила нека опасност, кад год би zazвонило звонце или неко покуцао на врата, муњевито би извадили ту даску и отац би се завукао унутра а ми бисмо га онда опет покрили даском. Тако је мој стари отац сатима лежао на поду, притиснут одозго подном даском ормара, као миш у

мишоловци, дрхтећи, једва дишући и надајући се да ће се ипак извући из скровишта.

Тада је дошао дан када сам оседео. Руси су одлучили да се освете. Бомбардовање је следило једно за другом и живот је био парализован. Понекад, кад бисмо изашли из склоништа, установили бисмо да је пола неке улице једноставно нестало.

Тог дана била је ваздушна узбуна. Аги и мени већ је било досадило да одлазимо у склониште, нисмо више могли да поднесемо сумњичаве погледе комшија. Отац нас је молио да не изазивамо још више сумње својом одсутношћу. Ако само ми не будемо одлазили у подрум, сумње ће бити потврђене. Послушали смо га. Он се завукао под ормар, а ми смо изашли на степениште и залупили врата за собом.

Ја сам за комшије био Андреас Станко, словачки радник на одмору, а можда сам био и дезертер. Сестра ми је кобајаги била љубавница, а можда и девојка на сумњивом гласу. Аги је била ситна женица и њена спољашњост могла је да изазове којекакве сумње. Оно што јој је недостајало за праву аријевску спољашњост надокнађивала је кокетеријом и оштрим језиком. И тако смо тог дана седели у склоништу и чаврљали са комшијама.

Кад је престала ваздушна узбуна, попели смо уз степениште, али је ту Аги, на свој неизрециви ужас, установила да је заборавила кључ у стану. Нисмо могли да уђемо у стан сем ако не обијемо врата. А како бисмо то могли да учинимо сем ако не алармирамо комшије и оца насмрт проплашимо? Он је био срчани болесник. Сигурио би се извукао из свог скровишта и тако би био откривен. То би био наш крај. Међутим, нисмо смели дуго да оклевамо јер тата је сигурно чуо знак за престанак узбуне и, претпостављајући да се с нама нешто догодило, вероватно се из страха и извукао из свог скровишта да нас потражи.

Имали смо додуше у стану телефон, али тата није никад смео да диже слушалицу, јер је могао да назове домар, а познато је да је већина у тоталитарним режимима радило за тајну полицију, па би тако домар могао да зачује неки непознати глас. Силно смо се уплашили за оца, али нисмо знали шта да радимо. Ипак

смо одлучили да га назовемо и да чекамо толико дуго док се он не јави. Телефон је звонио и звонио. После десетак минута, који су се нама чинили дуги као сама вечност, зачули смо коначно „хало“ изговорено слабим и дрхтавим гласом.

Не знам зашто ми се управо тај догађај, који је према много горим ситуацијама у мом животу био тек безначајна епизода, тако дубоко урезао у памет. Можда зато што у својој једноставности сигурно може боље да предочи нацистичку подлост него непојмљивост гасних комора?

Један други догађај из оног доба делује толико невероватно да ни најдосетљивијем писцу никад не би пао на памет.

Једног дана хитно ме је назвала Хава, девојка коју сам волео, и рекла ми:

- Морамо да бежимо а немамо папире.

Она и њена породица били су избеглице из Аустрије и зато још у већој опасности да као страни грађани буду изручени нацистима. Сви смо се тада хватали и за најмању сламку. Тако смо се сетили да је тата од неког чуо да тај познаје некога ко продаје фалсификоване исправе... Кад смо назвали тог човека, закључили смо по његовом гласу да је странац. Ипак нас је учврстио у нади.

- Да - рекао нам је - имам код себе исправе једне мађарске племићке породице, али ме је то коштало грдних пара.

- А колико ће нас да кошта? - упитали смо га.

- Читав један иметак.

Заиста нас је коштало читав један иметак, све што је Хавин отац имао још од новца.

- Дођите одмах код нас - рекао је отац том човеку. - Донесите нам те исправе а ми ћемо вам дати новац.

Већ после неколико сати неко је зазвонио и у стан је ушао мршави човечуљак коме се на лицу огледао силан страх. Зверао је сумњичаво на све стране, као да се боји да је упао у замку.

- Брже, брже, прегледајте исправе и на сунце с парама! Не смем да се дуго задржавам овде.

Причао је као ситни преварант којем је мафија за вратом. Његов страх је био заиста заразан. Коначно смо некако успели да га умиримо и наведемо да нам каже нешто о себи. Био је

словачки Јеврејин и побегао је из Словачке у Мађарску, а скривао се недалеко од нас. Никако није хтео да нам каже где. Говорио је убрзано, без даха, кратким реченицама.

– Ма не знате ви шта они раде с нама. Кад ухватите неког од нас, словачког или пољског Јевреја, пусте га на улицу и прате издалека. Ко год се поздрави с њим, готов је. Пењу се у аутобус и пишу нешто на словачком. Ко год се окрене за њима, ухапсе га. Неки од њих пролазе улицама и гледају ко носи Батине ципеле. То им је једини посао. Ништа их друго не занима, ни њихова земља, ни њихова будућност, ништа. Знају да су изгубили рат, али још јуре Јевреје, прогоне Јевреје, убијају Јевреје. Ускоро ће нешто страшно да се догоди. Бежите, сакријте се негде, негде, нешто ће се страшно догодити.

Исправе које нам је донео биле су бедне, али ништа боље нисмо могли да набавимо. Нисмо се цењкали. Он је узео паре и изгубио се.

Можда је већ време да вас упознам с Хавом. Она је била дете избеглица из Беча, после прикључења Аустрије Немачкој склонила се с родитељима у Мађарску. Говорила је мађарски врло „шармантно“. Заљубио сам се у њу на први поглед у градском купалишту у предграђу Будимпеште. Била је у тесном купаћем костиму. Ја обично своје супруге упознајем на купалишту, да бих уштедео на времену. И најбољу од свих жена упознао сам на купалишту у Тел Авиву. Хава је била сензуална девојка, годину дана млађа од мене, али већ зрела и искусна. Од првог погледа на њу почео сам да сањарим о нашој заједничкој будућности. У рату смо се растали зато што су нам породице отишле свака на своју страну. Ипак смо се зарекли да ћемо се узети ако случајно преживимо рат. Њен отац био је правник, али се оженио кћерком богатог бечког произвођача четака и запослио се код таста. Уз помоћ сумњивих исправа које смо прибавили од Словака, успели су да се пребаце до једног малог села на југу Мађарске, где су се представљали као немачка породица која је побегла под налетом Црвене армије. С обзиром да су течно говорили немачки, нису били ником сумњиви па су преживели рат.

Али нисмо још дошли тако далеко у приповедању. Једног дана, отприлике две-три недеље од прибављања оних исправа, зазвони неко на врата. Тата се сакрио под ормар, а сестра је опрезно отворила врата. Нисам сигуран да данас неко, бар на цивилизованом Западу, може стварно да се уживи у положај човеколиког створења, јер ми тада нисмо били ништа више од тога, који је непрестано испуњен смртним страхом. Кад год би звонце зазвонило, можда нам је најављивало смрт у мукама.

У собу нам је опет упао онај исти словачки Јеврејин који нам је прибавио лажне исправе. Једва да је могао да прича, само је прошапутао:

- Есесовци и полицајци иду од куће до куће, траже Јевреје. Молим вас да ме спасите ако Бога знате!

- Па знате ваљда да смо и ми Јевреји - одговорили смо му.

- Да, знам, али ви сте ми једина шанса да се спасим. Ако ме ви сад не сакријете, пашћу им право у руке. Ви сте ипак добри људи, спасите ме, молим вас!

Остали смо без речи. Ако му испунимо молбу, сигурно ћемо сви да настрадамо. Ако га одбијемо, никад то нећемо моћи себи да опростимо. И тако смо стајали у мрачном ходнику, поред врата, и збуњено ћутали. Словак се наслонио на зид и такође је ћутао дахћући. Ћутање нам је изједало живце. Одједном је човек полетео ка вратима и изјурио напоље. Личио је на преклано пиле коме из грла већ шикља крв али и даље трчи на дрхтавим ногама. Били смо уверени да ће на улици зачас да га ухапсе, па смо остали да стојимо као ошамућени поред отворених врата.

Судбина је ипак овог пута била великодушна. Бегунац је остао жив и оженио се мојом сестром. После рата се изненада појавио и рекао да је смртно заљубљен у моју сестру. Заљубио се за тих неколико минута које је провео у нашем стану, обузет смртним страхом. Љубав не познаје никаква правила. Аги се одмах после рата удала за њега, адвоката др Пола Хехта, Бог да му душу прости. Он је био први мушкарац у животу моје сестре. После су се у Израелу развели, али је њихова љубавна прича започела као право чудо. Из црне земље натопљене злом никнуо је нежан цветак. Скидам капу пред сценаристом Судбином. Да, живот је заиста велики мајстор трансформације.

Јарон: *И ви сте прави мајстор претварања. Да ли Вам је то помогло да преживите?*

Прво морамо да раздвојимо дволичност од претварања, иако мислим да нисам посебно надарен ни за једно ни за друго. Сатиричар има посебан дар да дијагностикује људске слабости, а не да их искоришћава. Тај дар ми је помогао да се спасим из пакла и направио је од мене сатиричара. Сем тога, за прогоњене зверке важе посебни закони. Једног дана ме је у нашем склоништу упитао комшија како то да тако здрав младић као што сам ја није у војсци. Да нисам можда Јеврејин? Тада сам скочио на ноге, дубоко уздахнуо ваздух и продрао се из свег гласа:

- Е, сад ми је доста! За који дан биће овде Руси а онда ће да одзвони таквим типовима као што сте ви! Јевреји ће да се врате у Будимпешту и да вас обесе о прву бандеру!

Реаговао сам сасвим инстинктивно, према правилу да нема савршеније лажи од спонтане лажи. Да сам „лагао према прописима“, морао бих да обаспем саговорника патриотским и антисемитским паролама и да му гурнем под нос своје фалсификоване исправе. Али неко ко има право, не реагује на тај начин. Ни неко ко има литерарни таленат. Јер, како рекох, ми људи од пера најбољи смо лажови.

Моја дивљачка дрека деловала је и примирила комшије у склоништу. Бесан човек, на крају крајева, спреман је на све и зато треба зазирати од њега. За мене је ризик да ће неки комшија да ме откуца зато што сам му запретио да ће Јевреји да му се освете био кудикамо мањи од опасности да ме разоткрију као Јеврејина. Никома не би пало на памет да би прогоњени Јеврејин могао да запрети својим прогонитељима да ће Јевреји ускоро да их обесе.

Данас не бих знао тај Ферикин таленат да објасним другачије него да су то били први пупољци његовог литерарног талента. Ипак, било би сасвим погрешно претпоставити да је иједан европски Јеврејин могао да се спаси само својом лукавошћу, дипломатском вештином или ко зна чиме. Срећа, пресудна линија среће делила је велику спаљену већину од незнатне мањине преживелих Јевреја. А срећа иде где жели, то није

особина с којом се родиш. Можда смо стога моји сапатници и ја били у оно време фаталисти, што смо више пута дневно затварали очи и препуштали се судбини. Понекад је судбина била заиста великодушна према нама.

Тако је било и овај пут.

Једног јутра закуцао је неко снажно на врата нашег стана, а кад смо их отворили, пред нама је стајао анђео смрти у лику нашег домара, који нам је рекао:

- Прича се да сте ви Јевреји који се овде скривају.

- Ко, ми? Аги, донеси брзо наше папире да једном заувек станемо на крај оваквим клеветам.

Аги је, бледа као крпа, одјурила у суседну собу где нам је био телефон. Успут сам успео да јој дошапнем:

- Назови Јошку!

Габровиц је сад једини још могао да нам помогне. Па он је због нас приступио оној војној помоћној јединици! Јако смо се надали да ћемо баш тада да га затекнемо у његовом заповедништву. Опет нам је помогао стицај околности на који не можемо да утичемо. Јошка је био управо свратио на неколико минута у свој штаб.

- Задржите га још само мало, сад ћу ја да назовем Јанчија - рекао је преко телефона Аги.

Габровиц Јанош био му је братанац и официр СС-трупа. Његове заслуге за Трећи Рајх биле су толике да му је Адолф Хитлер лично обесио око врата Гвоздени крст. Неколико месеци пре нашег сусрета мајор Габровиц био је рањен при руском јуришу на обалама Дона, тамо где су трупе маршала Малиновског за мање од три сата до ногу потукле непобедиву мађарску војску. Да Јанош није тада био рањен и да није послан у Будимпешту на опоравак, сад би моји верни читаоци читали једну другу књигу.

Али судбина је овог пута стварно мало прекардашила јер је показала да је тај СС официр, који је носио одору и одликовања који су за нас били симбол окрутности, да је тај наш смртни непријатељ био заиста и велики човек.

Док сам ја с домаром разговарао о свему и свачему само да бих му одвратио пажњу од чињенице да му још нисмо показали

исправе, Габровиц је алармирао свог братанца. Замолио га је да сместа дође у Розину улицу да би спасио његове комшије Јевреје. Есесовац је већ поодавно знао за нас, али нас није лично познавао, а сигурно није знао ни да његов стриц Јозеф непрекидно због нас носи главу у торби. Ипак је, истог часа, пошао ка нама.

Дотле је домар постао нестрпљив. Стругао је ногама по поду, окретао се већ да оде и понављао како овде нешто није у реду, како управо због тога и постоји полиција и како ће сместа да нас пријави. А онда одједном – као у каквој јефтиној мелодрами – зачусмо бат тешких корака на степеништу и звук звонца на вратима. У стан нам је упао мајор Габровиц у својој претећој црној униформи, а за њим и његов задихани стриц Јозеф.

– Аги! – радосно је ускликнуо СС-мајор и раширио руке, а моја сестра му је пала око врата и пољубила га као да је у том тренутку поново срела свог драгог за кога је мислила да га никад више неће видети.

Домар се у овој прилици строго држао правила игре. Промуцао је:

– Жалим због неспоразума. Какви Јевреји, до ђавола! Милостива господа морају да схвате да сам поступио у складу са својим родољубивим осећањима. *Хајл Хитлер! Хајл Хитлер!*

И натрашке је изашао на врата.

Ту завеса пада.

Ја сам дакле остао жив, и то, што је још веће чудо, без трајних психичких последица. Ипак, хтео бих још само једном да дочарам атмосферу у којој смо живели, да прикажем један детаљ с оне друге звезде која није имала везе с осталим светом. Сви који говоре о националсоцијализму служе се свакојаким апстрактним научноисторијским појмовима, говоре о расистичкој идеологији и о машинерији истребљивања. Али само мали лични доживљаји, готово безначајне приче, могу најбоље да предоче каква је била свакидашњица и како је живот био састављен као нека слагалица од делића понижења.

Описаћу вам један догађај који ме и дан-данас у дубини душе пече када га се сетим.

Године 1942. упућен сам, као и сви остали ученици у мом разреду после положене матуре, на саветовање са стручном особом за избор занимања и студија. Био сам изврстан ученик па сам и тај тест успешно положио.

А какви су ти планови за будућност? – упитао ме је испитивач.

Тим питањем ме је довео у неприлику јер ми је у то време једина жеља била да постанем ппсац. Доживео сам већ и прву афирмацију освојивши прво место на књижевном такмичењу на којем су сваке године учествовали матуранти из целе Мађарске. Зато сам одговорио да ћу студирати књижевност како бих стекао потребно теоретско знање за литерарну каријеру.

– То ти је добра одлука јер имаш литерарног талента – рекао ми је испитивач.

– Ја сам Јеврејин.

Настао је тајац. Ни овом човеку нисам био сумњив због своје спољашњости.

– Онда, наравно, нећеш моћи да се упишеш на факултет – коначно ми је рекао испитивач. – Али имам једну идеју. Познајем два човека који би те можда узели као шегрта. Један од њих је произвођач кишобрана а други златар. Оба та занимања су сасвим у реду. Могао бих да те препоручим њима ако желиш.

Одлучио сам се против кишобрана. С времена на време ипак сија сунце, а злато увек остаје злато, ма какво време било. Сем тога, одувек сам волео да направим нешто сам својим рукама, понекад сам помало и сликао, па сам тако постао шегрт у радионици врло угледног златара у граду. Сваког јутра сам у одређено време прелазио преко Дунава идући на посао. На мосту сам стално сусретао једну младу девојку чије сам сјајне плаве очи запазио већ при првом сусрету. И дан-данас се сећам њеног лаганог корака и лепих ногу. Из дана у дан сам се све више радовао тим јутарњим сусретима, а на крају је и она почела да ми узвраћа осмехом на моје осмехе. Да су била нормална времена, сигурно би нас ти осмеси одвели до неке клупе на усамљеном месту у градском парку.

Али дотле су Немци већ окупирали Мађарску, а једна од првих ствари које су учинили је била да свим Јеврејима ставе на рукаве Давидову звезду. Звезда је била тачно осам сантиметара висока и

осам сантиметара широка и морала је да се пришије спреда и отпозади на сваки комад одеће, тако да су Јевреји могли из сваког угла гледања одмах да се препознају. Они који би се о то огрешили били би сместа ухапшени.

Украшен по том немачком пропису, ступио сам опет једног јутра на мост и поново је наишла она млада девојка. Осмехнуо сам јој се, и она се мени осмехнула, али јој се осмех изненада заледио на лепушкастом лицу, а заменио га је израз ужаса и одвратности. Приметила је звезду на мојим грудима и истог часа ја сам се у њеним очима претворио из симпатичног младића у нечовека. Продужио сам даље а низ лице су ми потекле сузе. Тај тренутак нећу никад да заборавим, он ми је обележио живот.

Јарон: *Осећате ли можда одонда нешто што је описао амерички јеврејски писац Филип Рот, наиме да вас аријевке неодољиво привлаче?*

Нећу да порекнем да нешто од тога и ја осећам. Али без обзира на све комплексе, које можда имам, мислим да нејеврејке нису тако одлучне и да су знатно нежније од наших лепотица.

Јарон: *Можда зато што не служе војни рок?*

То би могао да буде један од разлога. Оно што је код мушкараца привлачно, претвара се код жена у своју супротност. Ниједна жена у униформи није мушкарцу посебно привлачна, а официр у свечаној униформи једноставно је неодољив. Ја сам тај феномен приказао у једном скечу у коме сам се нашао на рачун секретарица наших официра које освајају прва места на такмичењима за лепотицу године. Што се тога тиче, не треба уопште професора Фројда питати шта о томе мисли, можемо да се распитамо и код Хенрија Кисинџера. Пре него што се оженио једном високом плавушом, питали су га чиме објашњава своје велике успехе код жена. Својом спољашњошћу ипак не може да се мери с Аполоном ни с манекенима.

- Први је стимуланс успех - одговорио је искусни Хенри. - А други је униформа.

Мислим да је у праву.

Јарон: *Да ли сте се икад упознали с њим?*

Да, пре три године на Сајму књига вођен је заједнички интервју с нама двојицом. Он је дошао у Франкфурт поводом

издавања својих мемоара на његовом матерњем немачком језику, који он и дан-данас перфектно говори, што је међу асимилованим Американцима права реткост. А мени је тада управо изашла књига *Тотално унетљан кабловима*. Руковали смо се и седели два сата један уз другог на позорници а да нисмо ни речи изменили. Можда сам ја преосетљив, али нисам хтео да започињем разговор с њим јер нисам хтео да му се намећем. Он се, опет, држао необично хладно, што мени уопште није сметало јер ми као писац није ни до колена. Барем што се тиче успеха у Франкфурту.

Јарон: *Морам да констатујем да вам скромност није јака страна.*

Ја вам нисам ни обећавао да ћу да будем скроман него само да ћу да говорим истину. Већ сам споменуо да имам сатисфакцију да су синови и унуци убица мојих сународника међу мојим највернијим читаоцима, али хтео бих још нешто да додам на ту тему.

И дан-данас мрзим из дна душе она нацистичка чудовишта која су жудела за тим да ми мајку терају голу укруг, али с данашњом генерацијом Немаца одавно сам већ склопио мир. За мене не постоји појам колективне кривице иако постоји колективна срамота. Таква осећања очекујем и од својих немачких пријатеља. Не само да ја тако мислим него и моје троје деце рођених у Израелу. Они нису оптерећени предрасудама према унуцима нациста. Мој прворођени син Рафаел чак је студирао ветерину у Гизену а дозволу за рад добио је у Хајделбергу, па перфектно говори немачки, с лаким арапским акцентом.

Јарон: *Како се слажете са својом децом, постоји ли код вас међугенерациски конфликти?*

Свакако да међу нама долази до расправа и размирица, али генерално налазимо заједнички језик, у којем битну улогу играју хумор и иронија. Иронија није за мене хумористичка стратегија него легитимно средство којим се свет посматра на критички али и помирљив начин. Мислим да смо моја деца и ја у току нашег заједничког живљења много научили једни од других, али да се све моје троје деце није родило с изванредним

смислом за хумор, вероватно би моји односи с њима били другачији.

На нашим породичним скуповима обично је као на вашару. Што се тиче уобичајених ломова, без којих нема добре породице, могли бисмо дивљим сценама љубоморе, пакосним тирадама и драматичним оптужбама да конкуришемо и самом Харолду Пинтеру. Али мој дијалог с мојим одраслим потомцима увек је отворен, хумористичан и непосредан. Кад сам, на пример, пре неколико година у Паризу купио дозлабога скуп билијарски штап, мој син Амир је протестовао:

- Ти си, тата, стварно полудео кад си дао толике паре за тај штап којим се три кугле гурају тамо-амо.

Одговорио сам му:

- Слушај, драги мој, можда бих и одолео том пориву да су то биле моје паре. Али с обзиром да је реч о твом наслеђу, нисам се уопште двоумио.

Узгред буди речено, билијаром сам скоро исто толико опседнут колико и шахом. У ствари бих могао да се стидим тог луксуза, али шта могу! У својој кући у Израелу имам чак и посебну собу за билијар. Заљубљен сам у ту игру у којој човек мора својски да напрегне мозак.

Почело је то од познатог филма *Хазардер* у којем игра Пол Њумен. У почетку сам редовно играо у билијарници на шеталишту уз море, али сам увек морао да чекам сатима да дођем на ред. Једног дана сам изгубио стрпљење и купио билијарски сто. Кућу сам саградио око њега. Сад имам све што ми је потребно за игру, само немам времена. Ипак сам освојио и неколико награда. Године 1992. освојио сам у Берлину, на „Светском првенству у билијару за аматере у пару“, друго место, захваљујући одличном партнеру.

Амир је додуше остао при мишљењу да сам то могао да постигнем и обичним штапом, али ми ни најмање није замерио што сам се нашалио на рачуп његовог наслеђа. Ипак он зна да сам само рекао истину. Дobar хумор заснива се на откривању истине која је из којекаквих разлога скривена. У томе је задатак хумористе. Он хвата истину за перчин и извлачи је на видело. Свакако то може да буде и болно. Да сам ја, рецимо, сиромашак,

а да ми син живи у оскудици и пуца на моје јадно наследство, онда моја примедба не би уопште била духовита. Лако је Амиру кад зна да после мог одласка с позорнице ништа неће да му недостаје.

Ја већ поодавно не радим више за себе него само за своју децу и унучад. Али, истини за вољу, не могу да се похвалим да се сасвим несебично трудим да осигурам својим наследницима благостање и богатство. Ја радим зато што ми рад причињава задовољство. Новац ме више не привлачи. Не зато што га имам превише него зато што ми је остало премало времена да га потрошим.

Људи који презиру новац, као да је кобајаги реч само о комадима папира с ликовима мртвих политичара, за мене су обични лицемери. Новац штошта омогућава што је важно у животу, рецимо солидно школовање рођене деце. Новац значи сигурност, а понекад и здравље.

Иако нерадо, признајем да новац значи и љубав. Знам најмање из искуства да нека жена, кад има намеру да се заљуби у неког мушкарца, обично у томе и успева. Па и онда ако је он богат. Успева у томе да је погоде Купидове стреле, па макар морала да крене и странпутицом. Али битна је предност тог проклетог новца који човека чини независним.

Став моје деце према новцу, упркос релативном благостању у којем су одрасли, здрав је, па и хумористичан. Сасвим посебан став према новцу има моја риђокоса кћи Ренана. На једном од многобројних рођендана упитала ме је колико ми је година. Одговорио сам јој: – Шездесет и осам – јер је основно начело мог васпитања да се деци увек говори пуна истина, осим у оним случајевима кад баш мора да се лаже. Али овог пута сам јој рекао пуну истину:

– Данас сам, кћери, навршио шездесет и осму.

Тад ме та мала бештија приупита:

– А колико је то у доларима?

Ренана је неисцрпно врело за моје приче, једна од мојих најбољих лиферанткиња прича. Пре неколико година, кад није била још ни метар висока, питала ју је њена пријатељица Една да ли су њих две девице. И шта јој је одговорила Ренана?

- Нисмо још.

Види се да је смисао за хумор наследила од мајке.

Однедавно је удата за Шнурпела.

Јарон: *Како се зове?*

Шнурпел. Родитељи мог вољеног зета дали су му додуше име Шахар, али за мене је он Шнурпел. Ја сам наине апсолутно против тога да родитељи дају деци имена која деца потом морају да носе до краја живота. Име мора да пристаје свом власнику. Рецимо свог унука, сина Рафија и Орит, чије службено име гласи Ејал, ја сам инстинктивно прозвао Рудолф или, скраћено, Руди. Његови деда и бака с мајчине стране су немачки Јевреји, Рафијева мајка је Бечлијка, а бриљантни илустратор мојих књига зове се Руди Ангерер.

Па чему онда оно име Ејал, којешта!

Разуме се само по себи да и Шнурпел има смисла за хумор. Без смисла за хумор нема приступа у наш породични клан. Додуше, он је тек у фази формирања. Неколико месеци пре удаје наше кћерке, на пример, споречкао сам се са женом. Шнурпел и наша кћи били су случајни сведоци кад ми је жена прочитала ову реченицу са 103. стране приручника др Спока: „Пази да ми опет не упрљаш под у кухињи, јер и ја имам само две руке за спремање за тобом!“ Тада сам одвео Шнурпла на страну и рекао му:

- Драги мој младићу, сматрам својом дужношћу да те упозорим. Моја кћи је иста мајка. Бежи од ње колико те ноге носе, бриши, Шнурпел, бриши ако ти је живот мио!

Међутим, било је то исто као да сам причао зиду, а шта сам друго и могао да очекујем.

Кад зета у шали упозоравам на опасност која му прети од моје кћери, не радим то зато што мислим да је моја вољена кћи фурија, него зато што знам да свако може да иде свом брачном партнеру на живце, па чак и у срећном и складном браку. Али како би то могао да уочи неко ко је у првој фази заљубљености? У томе је, уосталом, права трагедија Ромеа и Јулије, не у њиховој дивној смрти из љубави него у њиховом несрећном браку из љубави, као што сам показао у својој ведрој трагедији *Била је то шева*. Премијеру тог комада режирао сам сам 1975. године у

Шаушпилхаусу у Цириху, а одонда се редовно изводи на немачким позорницама а да нисам успео да спречим ни једно једино венчање.

Јарон: *Да ли људи уопште могу да живе заједно без илузије о трајној љубави? Зар уз то, једноставно, не иде и мало дволичности?*

Дволичност је потребна само ономе ко нема смисла за хумор. Хумор је најбоље средство против дволичности, најделотворнији „противотров“, иако понекад оставља трагове за собом. Ево вам једног примера из моје породице. Једног дана назва ме мој прворођени Рафи из своје ветеринарске клинике и рече ми:

- Како си, тата, шта има ново, да ли је све у реду, да ли си добро, време је стварно дивно, је л' да?

Свакако да сам могао да прихватим ту његову игру иако знам да је њему потпуно свеједно како сам ја, али уместо тога прекидам све то заједно и упаднем у реч господину доктору:

- Слушај, синко, обојица знамо да једва чекаш да ми кажеш: „Него, тата.“ па зато реци већ једном то „Него, тата...“

И Рафи ми заиста рече:

- Него, тата, да ли можеш да ми даш за моју асистенткињу неколико својих књига са румунским преводом?

На овај начин једним ударцем убијате две муве: штедите драгоцену време и одгајате своју децу. Да, знам ја своје муштерије, али и моја деца знају скоро све о мени. Често седимо до касно у ноћ, не само с њима него и с њиховим брачним партнерима, па настојимо да решимо њихове проблеме, разговарамо о тајанственим узроцима депресија, о тешкоћама заједничког живљења, о њиховим стрепњама да ће им се једном бракови распасти.

Можда мало превише тупим овим брачним темама, али стварно бих радо једном поразговарао о моногамији с нашим легендарним рабином Гершоном, који је својевремено предности полигамије лакоумно препустио муслиманима.

У свакој шали има и истине. Хумор је детектор лажи. Лажи човек не може ни да се осмехне. А што се тиче истинитости моја шале о фијаску моногамије, она најбоље може да се провери уз помоћ кабловске телевизије. Кад год имам мало слободног времена, седнем пред мали екран и пребацујем се с канала на

канал да видим шта људи имају да кажу о себи. Тако сам установио да је у две трећине свих филмова реч о мушкарцима у најбољим годинама, чија је пожуда за мајкама њихове деце, њиховим верним пратиљама на животном путу, с годинама спласнула. Зато проживљавају паклене муке јер не желе да напусте своје добре супруге, али не желе ни да се растану са својим младим љубавницама, па настављају те муке у троуглу а да им време не доноси никакво решење. „А шта је са женама?“ упитаће се многи. Мој одговор гласи да свакако има гомила жена којима је драж новине исто толико потребна колико и мушкарцима, али да већина њих претпоставља осећај сигурности жару љубавне страсти. Како год, о удатим женама које се љубакају са млађим мушкарцима снима се много мање филмова.

Иако ће многим ушима ове моје речи да звуче као чист мушки шовинизам, реч је о љубоморно чуваној истини, која се не прећуткује из стида него из смртог страха од осуде фрустрираног друштва. Мени је већ дозлогрдило да гледам око себе како су се људи повукли у сексуалну илегалу. С једне стране, данас имате на сваком углу порно-шопове, на екрану вам играју голе Лолите, а ТВ рекламе постижу најбоље резултате снимцима женских позадина у гро плану. С друге стране, човечанство шаље ударне одреде новинара и фотографа да вребају жртве те вештачки створене еротске атмосфере не би ли их ухватили на делу и растргли на комаде. Жао ми је, али мени се то не свиђа. Илегални покрети су оправдани кад се боре против диктатуре, али не и кад се боре против природе.

Сад, у овом тренутку, милиони мушкараца држе телефонску слушалицу у дрхтавој руци и панично шапућу:

- Драга, тренутно не могу да разговарам, назваћу те опет вечерас.

Не, не устручавам се да осуђујем друштво које круну природног развоја унижава правећи од људи лажове. Понекад имам утисак да су у нашем лицемерном друштву само удовице заиста срећне.

Доста ми је лицемерја. Стога сам и у својим књигама најавио рат етаблираним лажима. Писао сам против шарлатанства

модерне уметности, против диктатуре лажи пореза на доходак и против изопаченог комунистичког поретка, који се коначно распао.

И мада знам да је посреди само природан ток ствари, несрећан сам што свакој великој љубави мора једном доћи крај. Моја прва жена Хава и ја били смо врло млади кад смо се узели. Али били смо врло срећни. Затим је почео да нас тишти терет свакодневице и брачна рутина. Мислим да сам ја њој био досадан у кревету јер је она била зрелија и радозналија од мене. Па и ја сам почео да се обазирем око себе, можда из потребе да надокнадим изгубљену младост? Кад сам у рабинату, према јеврејском обреду, морао да пред бракоразводним судијом кажем: „Сад си слободна за сваког мушкарца“, бризнуо сам у плач. Судија ме је упитао:

- Ако ти је, синко, толико жао, зашто се уопште разводиш?

Ипак се нисам премишљао да се по други пут оженим. Својом вољом, јер најбоља од свих жена није ме нипошто на то натерала, Боже сачувај! Само ми је напоменула да ће да скочи кроз прозор ако у року од две недеље не буде госпођа Кишон. Ја сам схватио тај њен миг и нисам се покајао због тога до дана данашњег. Што се мене тиче, ја мислим да је овај наш тридесетпетогодишњи брак одличан, иако нам страст није више јужноамеричка. Сара је данас једноставно најбоља од свих пријатељица. Њу ћу да држим за руку кад ме позову горе.

Рафи је мој син из првог брака и имао је само две године кад сам се растао плачући од његове мајке. Ипак ме савест не пече јер брак којем је дошао крај не ваља продужавати. Несумњиво је Рафи патио због тога у детињству. Свима нама је ипак било лакше зато што га је Сара врло лепо прихватила и што се Хава недуго после нашег развода удала за младића који јој је понудио сигурност. Али, ма како се ствари развијале, сваки развод је, па и онај који је обављен на потпуно цивилизован начин, права ноћна мора. Ја сам тако зарадио чир на желуцу и одлежао шест недеља у градској болници у Бафалу, САД.

Ма колико то парадоксално звучало, ја мислим да је мој други брак тако добар и зато јер сам често ван куће. Модерна

саобраћајна и комуникациона средства омогућавају нам да непрестано будемо у контакту са својима.

Отприлике пола године проводим у Израелу, најбоља од свих жена често долази у Европу, посећују ме неретко и деца а телефонске линије увек су преоптерећене. Више разговарамо међу собом него нека породица која је стално на окупу. Привремена раздвојеност може људе више да веже него стално заједничко живљење, иако не могу да порекнем да има и разведених пилота и стјуардеса, и да се преко телефона не могу мењати пелене.

Сигурно је да сам штошта пропустио у својим односима с децом и да нисам увек био присутан кад сам им био потребан. Они ипак осећају моју љубав, на коју ми често узвраћају и без „него, тата“. Не очекујем превише од њих. Трудим се да не будем зависан од њихове љубави, и не тражим од њих да им моје очинство буде некаква света институција.

Јарон: *А шта одговарате својој деци кад вас питају да ли сте им некад преварили мајку?*

Мене моја деца никад не питају тако нешто.

Јарон: *А кад би вас питали, шта бисте им одговорили?*

Да се то њих не тиче. Што се тиче таквих породичних проблема за које нема гордијског решења, ја се понашам као и сваки други *патер фамилиас*. Конфронтацију с друштвом обично решавам тако да своју судбину сам узмем у своје руке. Уосталом, више пута сам се у животу спасавао бекством, иселио сам се из једне земље у другу, заменио сам домовину и матерњи језик, развео сам се од прве жене и купио ову кућу у Апенцелу. А што се тиче постављеног питања, признајем да сам слаб као и сваки други мушкарац.

Јарон: *Можда је онда ипак дволичност оптимално решење за дугогодишњи брак?*

То је оно што сам рекао својој снахи, Амировој жени, коју волим као да ми је рођена кћи, кад смо једне ноћи разговарали о будућим ванбрачним излетима њеног супруга.

- Драго моје дете - рекао сам јој - сваки брачни пар се каткад нађе у кризи. Али кад куцне час истине, надам се да ћете обоје

учинити оно што је једино право и исправно, да ћете лагати, лагати и лагати једно друго.

Поклонио сам овде толико простора дволичности зато што се надам да ћу као писац ипак успети да понешто променим на овом свету. У овом мом звању један је од великих тренутака кад човек осети да је постао гласноговорник ћутљиве већине. То сам задовољење доживео кад сам објавио књигу о модерној уметности, уметности која је, по мом скромном мишљењу, једна од најуспешнијих идиотарија свих времена. Примио сам тада пун ормар писама из целог света, на тоне солидарности која ама баш ништа није променила. Све је остало по старом, све оно ћубре, мазарије, одбојна ружноћа. Све то ипак некако лакше подносим откако сам остарио. Неуспеси, бриге, све то постаје лакше с годинама. Кад се човек ослободи свих тескоба, лакше може да поднесе истину и боље него икад да каже шта му је на души.

На жалост, морам да признам да ме једна врста критике болно погађа. Реч је о јединој критици која утиче на публику, о позоришној. Музичке критике читају само диригенти, ликовне критике само ликовњаци, а књижевне критике нико под милим Богом. Међутим, позоришне критике људи уживају да читају јер се надају да је опет неко неког прописно сасекао. Позоришне критике су тако животне и забавне између осталог и зато што немају везе с уметничким теоријама, већ би пре могло да се каже да верно одражавају приватне односе критичара с глумцима, аутором и режисером.

Не знам да ли бих се лично обрадовао позитивној критици неког свог позоришног комада, зато што тако нешто још нисам доживео. Упркос поразним критикама, моји комади су врло успешни. Гледаоци ипак долазе на представе. Долазе ради оних салви смеха које им за сваки случај нудим. Можда ме критичари не мазе и зато што своје комаде, па и филмове, безочно волим и сам да режирам, или можда зато што моји успеси већ предуго трају? Дуготрајни успеси нису пожељни. А можда сам им једноставно антипатичан? Да нисам ја – ја, можда не бих ни сам себе трпео?

Тешим се вожњом до Апенцела. Овај предивни, брдовити крај, идилични мир којим зрачи, уливају ми нову снагу. Ипак, не би могло да се каже да просто уживам у лепоти природе. Наиме, сваком месту, свакој кривини дао сам име по некоме од оних који ме не трпе. Кад недозвољеном брзином пролазим поред одређених оријентира уз друм, говорим сам себи: „Сад сам већ Долину Швајцарске телевизије оставио за собом, управо сам прошао поред Шуме Рајх-Раницког, сад је већ и зелена ливада уредништва „Шпигла“ остала за мном, и јен, два, три – сви су се они изгубили иза овог дивног предела и из мог сећања“.

Свакако да се тешим и својим радом. Ипак, своје успехе не мерим толико тиражом својих књига колико чињеницом да су написане на једном малом језику и преведене на скоро све светске језике. За једног хумористу заиста је задивљујући успех што му књиге стоје на полицама толиких читалаца тако различитих националности. Ипак, не желим да своје успехе прецењујем, мислим да сам заиста само талентован срећковић. И желим да будем поштен према самом себи: кад бих могао да бирам између литерарних признања после смрти и јефтиног успеха за живота, изабрао бих данашњи успех а да не бих ни оком трепнуо. Не желим да будем Моцарт, него Салијери.

Зашто упркос поодмаклој доби још увек радим као суманут, и зашто ми је стало до тога да се и моји прауници смеју Јослу и глумцу Подманицком кад се црви већ увелико буду гостили мојим телом, заиста не бих знао да објасним. Сваки човек се инстинктивно нада да ће преко својих потомака и својих дела да продужи себи живот. А кад не бих био уверен да моје књиге имају какву-такву трајну вредност, одавно бих се већ латио забавнијих послова. Али то не би било тако једноставно јер не знам шта би уопште могло да ме радује осим књижевних мука. Ваљда је у томе класична трагедија сваког писца. Ако није трајно заокупљен тим проклетим пискарањем, обузима га неподношљив осећај празнине, скоро да га савест гризе.

Можда ће звучати надмено, али ја верујем да ће ме моје сатире надживети. Без таквог уверења ниједан писац не би могао да поднесе надљудске напоре креативног рада, месеце и месеце

усамљености. Поготово ако се бави најтежом литерарном формом, хумористичком.

Хумористи редовно имају жалосну судбину. У младости су свежи, дрски и врцкави, а под старе дане постају филозофи, нагињу меланхолији и темељитости па мало-помало губе публику. Али нови нараштаји поново откривају њихова младалачка дела, па ће тако да буде и са мојим књигама.

На свом трновитом путу до књижевног звања морао сам да савладам једну необично тешку препреку. Заменио сам матерњи језик другим језиком. Само захваљујући примереној дози опсесивности, успео сам да научим хебрејски као што сам некад мислио, говорио и писао мађарски.

Недавно ме је питао један припадник Јеховиних сведока, који је желео да чита Библију у изворном језику, која је најбоља метода за учење хебрејског. Одговорио сам му:

– Ни једна, одрасли људи то једноставно не могу да науче.

Он ми је на то одвратио:

– Али Ви сте га научили.

– Јесам – признао сам – зато што нисам знао да је то немогуће.

За мене је тај надљудски напор био од виталне важности јер бих без језичког инструмента морао да одустанем од свог звања. Ипак сам ја у Мађарској био већ успешан писац па сам знао да ћу морати или да савладам тај прастари оријентални језик или да духовно пропадем.

Обично не покушавам да достигнем недостижне циљеве. Кад схватим да сва моја настојања ничему не воде, дижем руке. Чим сам, на пример, закључио да упркос својим почетним успесима у Америци амерички читаоци не цене мој хумор, био сам толико разуман да сам се одрекао тог огромног тржишта. Али зато су ми европски читаоци надокнадили тај губитак.

Јарон: *Да ли сте поносни на своје финансијске успехе?*

Свакако ми је драго што нисам сиромашко, иако је за пишчев имиџ пожељно да у финансијским пословима делује беспомоћно. Ако допадне шака неком промућурном издавачу, још ће да се поноси својом наивношћу. Ја сматрам да је и то дволичност и интелектуална афектација, и није ми јасно зашто бих морао да се стидим да за свој рад, па макар и духовни,

примам новац. Довољно дуго сам био сиромашан као црквени миш.

Реч „црквени“ враћа ме опет у младост и подсећа на моју кратку романсу с католичком црквом. Био сам наине неко време хришћанин, неколико година пре доласка Немаца у Мађарску. Прави Мађари већ су се забављали шаљући Јевреје на присилни рад или на источно бојиште. Па широким снежним пољима Украјине могли су затим неометано да муче и ликвидирају интелектуалну елиту своје земље. Најзначајнијем мађарском књижевнику, најпрофињенијем мађарском песнику, наредили су ти јунаци да се на цичи зими попне на дрво и да, чучећи на грани, целу ноћ кукуриче, што је била представа која је те непобедиве официре, наравно, бескрајно забављала. Ујутро је та звезда мађарске поезије пала с дрвета и испустила напаћену душу.

Неколико мађарских представника у парламенту протестовало је против тог акта насиља и вршило притисак на католичку цркву. И заиста, надбискуп је тада одлучио да учини врло упечатљив људски гест. Јавно је замолио власт да оне Јевреје који су правовремено прешли у хришћанску веру не протерује из земље и изручује Немцима, него да их припитомљује у својој домовини. С обзиром да ми се то чинило мањим злом, прешао сам на брзину, пре него што сам добио позив за војску, у хришћанство. Нисам имао никаквих скрупула, ни најмање. Желео сам да преживим, а за ту сврху ми је свака вера била добра. Прошао сам интензиван курс код једног свештеника с изразитим пословним духом, који ме је упутио у све детаље католичке вере. Имао сам додуше одређених проблема с Духом Светим, али сам и њих савладао.

Прелазак у хришћанство није ми, на жалост, много помогао. После доласка Немаца послат сам, као и сви остали, у кланицу у Пољску. Али онај курс који сам положио ипак није био узалудан. Кад сам после присвојио идентитет словачког радника Станка, помогло ми је беспрекорно познавање хришћанских текстова да распршим којекакве сумње. После ослобођења, или тачније речено после бекства из руског заробљеништва, сместа сам отказао љубав свом свештенику.

Али још смо негде усред рата, у Розиној улици, у опседнутој Будимпешти. Крајем 1944. године започеле су Трећи украјински фронт под командом маршала Толбухина, и Друга армија под командом Малиновског, напад на Будимпешту. С обзиром да је тај град био изузетно важан за опстанак Трећег Рајха, Немци су пружили очајнички отпор и зауставили Русе. За нас су ти месеци били посебно опасни јер се појачао прогон Јевреја.

Совјетска артиљерија је систематски разарала град, кућу по кућу, а пројектили каћуша или „Стаљинових оргуља“, како су их звали, непрекидно су нам фијукали поред ушију, поготово ноћу. Отац није више тада био с нама јер га је момак наше чудесне служавке пребацио у неко друго скровиште. Тај човек је такође поступао као Габровиц, као да се то разуме само по себи, а да није постављао никаква питања, ни услове. И тако смо у стану у Розиној улици остали још само моја сестра Аги и ја.

Једно вече, кад се опет разлегло крештаво завијање сирена за ваздушну узбуну, и кад су експлозије одјекивале све ближе па је требало поћи у подрум, одлучио сам да овај пут стварно останем у стану. Аги се сложила са мном па смо се обоје затворили у купатило које је гледало на двориште. Седео сам на клозетској шољи, а кад је узбуна прошла, устао сам, отворио врата и закорачио не гледајући где ћу да станем. Укочио сам се од ледене промаје. Приликом бомбардовања наша кућа била је пресечена као ножем, па је улица, која је била сасвим затрпана рушевинама, почињала већ од врата нашег купатила.

Ноћ смо провели у кади и тек смо се у освит зоре ишуњали из куће као мачке. Сишли смо преко крова на улицу и кренули према предграђу Кишпешту. Од имовине нам је остала само одећа која је била на нама. Управо тада су Руси почели да надиру према средишту града. Трчали смо кроз разорене улице, прескакали преко раскомаданих лешева, изгладнели људи изували су с мртваца ципеле и узимали их, а гранатирање је и даље непрекидно трајало. Нисмо се уопште обазирали на заглушну буку, само смо трчали све даље и даље.

Напоследку нас је савладао страх па смо прихватили позив неког човека који нам је понудио да склонимо у његов ходник. Кад смо се после неког времена опет одважили да изађемо на

улицу, сва околина је била сравњена са земљом. Мађарски војници трчали су нам у сусрет и упозоравали нас вичући да долазе бољшевици. За нас је то био добар знак да смо на правом путу, на путу до слободе. Тад смо закључили да се растанемо не бисмо ли избегли двоструки ударац судбине, и договорили се да ћемо се састати у напуштеној кући Габровицове сестре.

Кад сам дошао до те куће, од Аги није још било ни трага. Следили су дуги сати и дани мучног чекања. Тек је после дугог времена Аги успела да се пробије до мене. С обзиром да је тих дана немачком генералу Пфефер-Вилденбруху поново пошло за руком да заустави напредовање маршала Малиновског и одгоди пад града, кућа у коју сам се склонио наша се на ничијој земљи. Животарио сам између та два гиганта који су изнад моје главе водили двобој ракетама. Био сам сам самцат у тој кући у којој су се скоро сви зидови били урушили и од које је остао још само подрум и понешто намештаја. Мађари обично у подруму чувају свакојаке залихе хране, али становници ове куће однели су све са собом, осим неколико десетина боца сока од парадајза.

Пет недеља хранио сам се искључиво тим напитком који садржи подоста киселине, која је докрајчила оно мало желуца што ми је још било остало. Само сам иза ормара у уништеној кухињи нашао векну сувог хлеба, који сам потом размекшавао у кишници и у сласт јео.

За све то време ваздух је вибрирао од експлозија граната, а ноћу је небо било премрежено светлосним сноповима рефлектора. Кад сам се једном попео у приземље да удахнем мало ваздуха, долетела је граната кроз разбијени прозор, пала у хрпу песка и отегнуто запиштала, али, срећом, није експлодирала.

Околина је била пуста и разорена, само је овде-онде штрчала из рушевина још понека кућа. Нисам ни с ким за то време ни речи проговорио јер сам се бојао да изађем из куће. Лако је могло да се деси да наиђе нека патрола и пита ме зашто се један млади Мађар мота овуда уместо да брани домовину. Струје није било, али сам нашао неколико свећа. Једном, кад више нисам могао да поднесем сок од парадајза, пробао сам свећу. Ипак сам остао код сока од парадајза.

У фиоци једног стола нашао сам папир и оловку па сам, с обзиром да нисам имао паметнијег посла, почео да пишем роман. Писао сам га усред грмљавине ракета – то ми је била звучна кулиса. Заиста чудесан подухват!

Многи који су преживели тај рат кажу да су пошто-пото настојали да остану живи како би могли да објаве свету муке свог народа. Очигледно је да страх од општег заборављања може да буде исто толико јак колико и страх од смрти. Онај кога се нико не сећа није ни живео. Зато би у оном мом очајном положају било сасвим природно да сам написао своје мемоаре и оставио их као тестамент будућим поколењима. Међутим, ја сам написао само једну малу орвеловску сатиру – тада још додуше нисам ни знао за великог енглеског писца Џорџа Орвела – о једној измишљеној странци којој је циљ да истреби – ћелавце.

Ова прича већ показује једну моју типичну особину карактеристичну за сатиричара. У роману сам се удаљио од личног појединачног случаја и приближио се општем, заједничком, који важи за све. Лако је могуће да би се ова моја способност у некој другој литерарној форми у крајњој линији показала као слабост, што понеки критичари и тврде за мене, али зато сам ја и остао сатиричар. Мој први роман је, зачудо, написан у првом лицу. У роману сам сам себе прогласио за вођу једног радикалног десничарског покрета. Пре тога су ми моји ћелави надређени, као просечном чиновнику с исто тако просечном каријером, дали моментални отказ. С обзиром да сам бескарактеран и осветољубив човек, поткупим једног несавесног новинара, пијаницу, да напише хушкачки чланак против мојих бивших ћелавих претпостављених.

У том тексту доказује се, уз помоћ историјских и биолошких података, какву одбојну улогу ћелавци играју у људској заједници. У том историјском манифесту тврди се да нипошто није пука случајност што лења новорођенчад, која бескорисно висе на мајчиној дојци, долазе на свет без косе. Исто тако није случајно што су у првим редовима у позоришту и опери као и међу постаријим мешетарима и шверцерима ћелавци тако бројно заступљени. Не недостаје ни доказа из Светог писма:

Ћелави пророк Илија хушкао је медведе на недужну децу само зато што су му сасула истину на ћелу.

„То би све заиста требало проверити“, слажу се интелектуалци који читају те новине, а руља, посебно младеж разбарушене косе, прихвата новинара пијандуру као свог пророка који се усудио да искаже оно што је њима „одавно било на памети“.

Није тешко погодити шта следи. Основана је странка антићелаваца која преузима власт у држави и проглашава законе којима се знатно ограничавају права ћелавих људи. Према квалитету и бујности косе родитеља и прародитеља, прописи бивају све замршенији. Свакако да постоји и тајна полиција која будно прати носиоце перика.

Међутим, док полицијске снаге ликвидирају прерушене ћелавце, вође покрета богате се профитима од својих тајних фабрика перика и тупеа.

Све сам то писао у подруму, у општој неизвесности, обузет слепим гневом очаја, као да је то последња ствар коју радим у животу. Тек што сам довршио своје дело, стигли су мајка, отац и Аги једно за другим и донели чак и нешто хране са собом. Делили смо те јадне остатке и молили Бога да што пре дођу Руси.

Јарон: *Да ли се још сећате првог руског војника?*

Како бих могао да заборавим долазак ослободиоца? Тог дана су се отворила подрумска врата и у подрум је упао крупан, рићокос десетар из Украјине, чији су сунћерасти образи били необријани. Имао је на себи отрцану црвеноармијску блузу и панталоне поражене румунске коњице, а под руком је носио велики завежљај умотан у новинску хартију. Равнодушно нас је осмотрио, без речи пришао прозору и за сваки случај испалио кроз њега рафал из свог шмајсера.

Ми смо га салетели и изљубили му руке, али нас се он брзо отресао, размотао завежљај и изложио садржај на сто. О, колико већ дуго нисмо видели шунку и векну свежег хлеба! Војник је сео на столицу, раскречио се и почео сасвим мирно да једе и да гласно мљацка. Нама се чинило да никад нисмо чули лепшу музику.

Нацистичка пропаганда непрестано је трубила да су сви Руси одреда варвари, разбојници и силоватељи, па смо баш зато били чврсто уверени да су Руси цвет људског рода. Отац је извадио из џепа некакву исправу из оног кратког раздобља кад је у Мађарској био на власти Бела Кун, па је тиме почео да му маше пред носем и да се буса у груди говорећи: – Комунист! Комунист! – Међутим, на војника то није оставило богзна какав утисак. Исто онако тромо као што је јео, рекао је оцу:

– Ја никс – што је ваљда требало да значи да он није комунист. Затим нам је показао своје релативно однеговане руке и додао: – Никс пролетер.

Отац је био толико избезумљен од среће да сам морао да га спречим да Украјинца покуша да увери у предности комунизма. Наше пријатељство с њим је и без идеолошке потпоре доживело још неколико лепих тренутака. Војник се ударио по глежњу на руци и рекао нам:

– *Давај часи!* – што је отприлике значило: „На сунце са сатовима!“ Кад смо му без отпора изручили све своје сатове, заврнуо је рукав па смо видели да је читава рука нашег ослободиоца украшена сатовима, самим сатовима.

Лежеран однос Црвене армије према жељеном приватном власништву имао је свакојаке варијанте. Испоставило се да наши украјински ослободиоци знају и шармантно да нас разголите. Под окриљем ноћи заустављали су пролазнике и молили их да се свуку до гаћа. Сутрадан је човек могао лепо да откупи своју одећу на службеној црној берзи.

Понекад би само заменили понеки комад одеће или обуће. Један познаник ми је испричао како га је неки Рус зауставио у граду и наредио му да с њим замени свој огртач. Кад се мој познаник вратио кући, пронашао је у џепу Русовог похабаног огртача гомилу брилијаната. Рус није никад у животу видео брилијанте па је ваљда мислио да су то крхотине стакла. Нису знали за европски ВЦ, а свако ко је имао на зидовима слике био је за њих „буржуј“, капиталиста. Није чудо што су совјетске војнике на повратку кући хапсили на граници. Исувише су знали.

Мислили смо да победници над гигантском национал-социјалистичком ратном машинеријом морају бити супериорни над Немцима у сваком погледу. Међутим, упознали смо само веште шверцере и страствене сакупљаче прња одевене у шарену одећу из различитих регија. Неки од њих су гурали пред собом дечја колица пуна ратног плена.

Ипак се моја кокетна сестрица Аги намерачила да се лично захвали нашим ослободиоцима. Убрзо после повлачења Немаца из нашег предграђа, обукла је хаљиницу с дубоким деколтеом, дотерала се и отишла увече право у совјетску команду, недалеко од нашег пребивалишта. Чекали смо је пола ноћи, избезумљени од бриге за њу. Вратила се пред зору врло задовољна, испричала нам је како су је лепо примили. Изгрлили су је и нахранили, чак су јој дали и пакет пун животног намирница да их понесе кући.

По подне смо се одважили да изађемо на улицу и дознали смо да у целој тој четврти нема ни једне једине жене која није те ноћи силована, изузев моје сестре. Једна старица нам је испричала како је преклињала војника који ју је зграбио на степеништу:

– Немојте, молим вас, па мени је 70 година!

А војник јој је пријатељски одговорио:

– Није важно, шта могу кад ми се свиђаш!

Моја сестра је била још врло млада и наивна, и вероватно ју је управо то спасило од оног најгорег у тој ужасној ноћи. Можда су Руси, као и муслимани, имали обзира према лудачама, а Аги им се сигурно учинила луда?

Мало-помало смо те стране војнике почели боље да упознајемо, да разумемо, па чак и волимо. Били су једноставни и окрутни као деца, а те особине су још више долазиле до изражаја зато што су се непрестано опијали. После десетине милиона жртава Лењина, Троцког и Стаљина, па и многих милиона палих у рату, смрт им је постала нешто сасвим обично. Убијали су без мржње и допуштали да их убијају као овце.

Једном су нам дошла три украјинска војника и затражила од нас, као и обично, „часи“. Објаснили смо им да је та роба код нас већ распродата. Мало су нас ћушкали и превртали нам по џеповима, али се уопште нису наљутили кад нису ништа

нашли. После сат времена вратио се један од њих тотално пијан и донео нам на поклон сандук камфорне помаде за негу тела, ратни плен из оближње апотеке.

– Харашо – рекао нам је – рускаја култура, њемецкаја капут!

Нису се бојали чак ни војних полицајаца у зеленим капама који су сваког пљачкаша на месту убијали, толико су били навикли на смрт око себе.

Мало-помало је јењавала ратна хука и после неколико недеља, не сећам се више – вратили смо се у наш стари стан. Подразумева се да су нам покрали сав намештај. Домар, исти онакав одбојан тип као што је био онај у нашем скровишту у Розиној улици, пребледео је кад нас је угледао јер се искрено надао да нас никад више неће видети. Свакако да је одмах почео да нас уверава да је само вршио своју дужност, драга господо, само своју дужност, јер су му Јевреји у ствари одувек били прирасли срцу. Могли смо да га пријавимо, али нам се толико гадио да нам се то чинило бесмисленим.

Из истих разлога нисам ни ја ништа предузео против наставника физкултуре Кухара, оног гада који ми је живот у школи претворио у прави пакао. За све време док ме је држао амок, сањао сам како ћу једног дана да га задавим голим рукама, али после свих оних страха лична освета ностала ми је некако бесмислена.

Било је још много тога што нас је заокупљало. Пре свега је ту била стална глад. Сећам се како су грађани Будимпеште секли комаде меса с лешина коња који су цркавали на улици. Ипак је у том тешком времену била за мене и једна светла тачка, нашао сам опет Хаву и своју срећу. Њена породица се преселила код нас. Сигуран сам да никад више нећу наћи такву чедност и такву жудњу које сам доживео у тој младалачкој љубави.

Јарон: *А шта је било с Габровицем?*

Њему је нанета неправда. После рата је тај наш добри комшија добио одлично место у једином државном предузећу, али се врло брзо дознало да је служио у оној помоћној војној јединици, у коју је ступио само због тога да би могао боље да нас заштити. Сместа су га отпустили, није му помогла ни наша писмена изјава. Било је то време дугих ножева. Требало је више година да

би се наш Јошка рехабилитовао. Ја сам почео да му помажем чим је то било могуће, а чиним то врло радо и дан-данас.

Његов братанац, мајор СС-трупа, лоше је завршио. Могао је, као и сви официри, да ступи у Комунистичку партију и да постане главешина у новој државној трупи. Али он није трпео нове господаре па је на крају скупљао старе ствари и просио. Јошка ми је после рекао да је на крају одузео себи живот. Ја и дан-данас поштујем успомену на њега.

Ипак се поставило питање с каквим изгледима на будућност може да рачуна један млади јеврејски интелектуалац после рата. Ма колико то банално звучало, моја једина жеља је била да надокнадим изгубљене године. Али прво се опет завртео политички точак. Пре него што су мађарски стаљинисти почели систематски да уклањају своје политичке противнике, њих су уклонили совјетски окупатори. То уопште није било планирано, о свему је одлучивао пуки случај. Неколико дана после освајања града, позвани су сви преостали мушкарци на окупљање. Ко се одазвао? Они који су веровали новом режиму, дакле Јевреји, комунисти и партизани. А ко се сакрио? Дабоме, фашисти, нацистичке слуге.

Камионом су нас превезли до главног седишта НКВД-а, где нас је чекао сценарио као из неког шпијунског филма из времена хладног рата. Плавокоси комесар седео је за писаћим столом, капа са штитником била му је забачена на потиљак. Са плафона је висила само једна светиљка која је ономе ко је саслушаван светлила право у очи. Видело се да је комесару досадно.

– Како се зовете? – упитао ме је.

Рекао сам му како се зovem и додао:

– Ја сам Јеврејин!

– Није важно. Следећи!

Заједно са заробљеницима немачке и мађарске војске доспео сам у логор. Обратио сам се првом руском официору и покушао и рукама и ногама да му објасним да сам преживео холокауст и да сам толико слаб да се једва држим на ногама.

Јеврејин? – запита ме официр. – Па и ја сам. *Давај часи!*

Потом су нас упутили, невероватна ствар, чак нас, нацистичке жртве, у Белорусију да као ратни заробљеници изграђујемо

домовину социјализма! Ратни злочинци су се били повукли у своје станове у Будимпешти, а поштени људи пешачили су у Белорусију, где их је чекао тифус.

Мада нас је и овај марш водио у заробљеништво, разликовао се од оног претходног. Наши украјински стражари певали су и збијали шале, делили јело с нама и чак нам давали да пушимо њихове грозне цигарете које су се састојале од новинске хартије и корова. Пошто смо неколико дана тумарали од једног до другог разореног села, дотерали су нас до неке трошне куће да се у њој одмаримо. Извалили смо се на под и испружили болне ноге. А шта је учинио Ферике кад нас је стражар позвао да кренемо даље? Направио се да дрема, остао је да седи с брадом на грудима. Сви су поустајали и изашли, само је он остао да спава седећи. Ако ме открију, мислио сам, кобајаги ћу запрепашћено да се пренем из сна. Међутим, нису приметили да ме нема. Заробљеници су кренули даље, а ја сам се одшуњао у супротном смеру, кући.

Знам да у филмовима могу да се виде кудикамо рафинираније врсте бекства, али судбина понекад збија овакве мале шале, чак и кад је реч о људским животима.

После сам срео једног пријатеља који је преживео логор у Белорусији. Рекао ми је да су се скоро сви логораши посмрзавали или помрли од којекаквих болести. С обзиром да сам био у врло лошем физичком стању (имао сам само тридесет и пет кила живе ваге), тешко да бих преживео. Уместо мене морао је неко други да умре, неки несрећни пољски сељак кога су на граници случајно ухватили и убацили у колону да би сви логораши били на броју.

Истина је да се код комуниста није убијало из расистичких разлога. Њима је било углавном свеједно кога ће да смакнут, важно је да се број слаже.

Мој пријатељ Јеврејин који се вратио из тог логора радио је тамо с неколико есесоваца и њихових украјинских сународника. Чим се указала прва прилика, побегао је из Мађарске и започео нов живот у Хонгконгу.

Јарон: *Шта мислите о Јеврејима који су се после слома нацистичког режима настанили у Немачкој?*

О њима судим само по њиховом ставу према Израелу. Познајем, на пример, једног јеврејског милионера који је живео неколико година у Израелу и, штавише, одслужио израелску војску. Родитељи су му били Берлинци који су успели да побегну пред Хитлером и који су се после рата вратили у Немачку. Кад сам га питао шта је он по свом културном и националном идентитету, одговорио ми је: – Ја сам Немац мојсијевске вероисповести. – Остао је дакле Европљанин који се не осећа код куће на Блиском истоку, па ни у Израелу. Свакако да такав став треба погтовати. За мене је такав човек у том смислу немачки грађанин.

Ипак, сматрам да је дужност сваког човека, па био он јеврејског или немачког порекла, да подупире тај мали, угрожени и исцрпљени Израел, који не мора да се брани само од надмоћних непријатеља него и од сумњивих пријатеља. Понекад пожалим што сам Јеврејин јер бих као нејеврејин могао уверљивије да подупирем израелску борбу за опстанак. Ја не ускраћујем право ниједном човеку, па ни Немцу који је некад био Израелац, да демонстрира против истребљивања фока или да троши новац на спасавање прашума и да га није брига за опстанак израелске државе. То је његово свето право. Али је и моје свето право да не волим такве Немце мојсијевске вероисповести.

Са ционистичког становишта, потпуно је свеједно да ли неки Јеврејин живи у Берлину или у Лос Анђелесу. Неко ко може да бира да ли хоће да буде мултимилионер у Франкфурту или конобар у Хаифи, неће дуго да се двоуми. На крају крајева, Израел је у првом реду уточиште прогоњених Јевреја. Зашто би Дастин Хофман, који се, по свему судећи, врло добро осећа на Беверли Хилсу, потражио уточиште у Тел Авиву или Јерусалиму?

Било како било, ипак не могу да се не љутим на генијалног јеврејског хумористу Вудија Алена. Његов успех се добрим делом заснива на томе да у својим филмовима приказује Јевреја онако како га најрадије виде окорели антисемити, малог, ружног, неуротичног и пуног сажалења према самом себи. А Вуди нема паметнија посла него да из свог апартмана у феудалном облакодеру у Њујорку као из новинских реклама

напада израелску окупацију појаса Газе. Вуди Ален свакако је необично талентован, али самом својим талентом не би далеко догурао. Он удара у тајне жице америчког гледаоца, слично као и Филип Рот који у свом бестселеру *Портнијева бољка* приказује Портноја како онанише, мајка му је неуротична а отац пати од хроничног затвора.

Из примера се учи; тај успех је врло брзо подстакнуо на имитирање друге јеврејске уметнике који извлаче профит из патолошких реакција свесних или несвесних антисемита. Ја те писце и новинаре зovem „лифферантима“ јер „лифферују“ материјал од кога се ствара нови антисемитизам. За свој труд награђени су врхунским хонорарима и међународним угледом, а још их притом сматрају либералима и пацифистима.

Јарон: *Да ли заиста може да се говори о новом таласу антисемитизма?*

Уверен сам да може. Ја ово не причам зато што сам лично погођен, штавише, никад ништа слично нисам доживео. Ја сам за своје читаоце у првом реду хумориста. Потпуно сам свестан чињенице да сам изузетак, да сам тако рећи „огледни Израелац“. Ипак, бојим се да је антисемитизам у западном свету данас распрострањенији него што је био у нацистичко доба. Тада су нас додуше прогонили националсоцијалисти и њихови следбеници, али се остали свет бар држао здравог разума и био на нашој страни.

А данас се Израел, уз малобројне часне изузетке, у свим медијима на свету критикује и клевеће. Квоте гледаности најбоље показују шта публика радије гледа, Вудија Алена или пилоте израелских ваздушних снага. Осим тога, још ни један новинар ван Израела није писао о томе колико је пута у Савету безбедности Израел осуђен а да истовремено арапски агресори никад нису позвани на одговорност. Ваљда су једини изузетак досад били напад Ирака на Кувајт и Гадафијеви либијски ваздушни гусари.

Јарон: *Али и Вама су пребацивали да сте своје књиге добрим делом постигли такође тиме што сте у својим књигама и филмовима приказали смешне јеврејске типове.*

Било овако или онако, битна је разлика у томе што ја смешне становнике Израела приказујем на симпатичан начин па сам им у данашњој Европи, а пре свега, наравно, у Немачкој, прибавио опште симпатије. У нашу земљу долазе небројени туристи због мојих књига, и то не зато да виде кукавне Јевреје него да упознају Израелце какви стварно јесу. Многи Немци и Аустријанци посетили су Израел из радозналости и отишли од нас као наши добри пријатељи. А ја сам у том процесу приближавања и помирења одиграо активну улогу.

Исто тако отворено као што се заузимам и за Израел, ја данашњу Немачку браним кад год се у светским медијима читав немачки народ прибија на стуб срама због шачице десничарских радикала, лудака и заведених омладинаца.

Немци су на одређени начин доживели сличну судбину као и Јевреји, омражени су у свету и на Западу се користи свака прилика да се та предрасуда потврди. Ваљда ми Јевреји знамо шта значи бити прогоњен у медијима, па ми живимо с тим 2000 или, тачније, 1995 година.

Опште је познато да су још од распећа Исуса из Назарета увек у историји Јевреји били за све криви. У школи се не учи да су Христу римски легионари забили ексере у руке, него да су Јевреји распели сина Божјег. Та уврежена традиција очувала се до дана данашњег па утиче и на новинарски начин изражавања. У Француској се терористи „протерују“, а у Израелу „депортују“; у Индији је „у сукобима с полицијом страдало 170 људи“, а у Јерусалиму је „почињен масакр над 17 Арапа“.

Моју осетљивост у овим питањима не треба схватити као претерани шовинизам. Што се политичке ситуације на Блиском истоку тиче, мени не могу да се припишу ни верски ни идеолошки мотиви. Мени је само и једино стало до сигурности државе у којој су уточиште нашли они који су преживели холокауст. Ја не мислим да се наше право на ову земљу заснива на некој Божјој заповести нити да је израелска држава пут који утиremo за долазак Месије.

Кад бих могао да верујем да бисмо били потпуно сигурни у границама из 1967. године, и ја бих био за то да вратимо велики део запоседнутих територија, па и на западној обали и у оном

паклу који се зове појас Газе. Мађутим, ја нимало не сумњам да би арапске државе сместа искористиле та подручја да нас униште једном заувек.

Кад би неком ипак пошло за руком да одагна сва ова моја страховања, врло радо бих пристао да се Израел повуче са тих територија.

Јарон: *Да ли сте икад припадали некој странци?*

Са својим политичким ставовима ја бих морао данас да се приклоним некој од странака центра. Али политика је у Израелу у сенци војне ситуације, па сам сагласан само са самим собом и не флертујем нити се спорим ни с једном странком.

Тим пре што сам после Шестодневног рата доживео нешто што никако не могу да заборавим.

Када сам посетио једног свог колегу из дневника „Маарив“, који се борио у нашим моторизованим снагама и на Голанској висоравни изгубио ногу, прошао сам кроз ходнике војне болнице и видео многе рањенике, оне дивне младиће којима су ампутирали удове и који су лежали немоћни у креветима или поскакивали на штакама. Видео сам и њихове мајке и пријатељице које су се очајнички смешиле не би ли их охрабриле.

После неколико месеци срео сам недалеко од своје куће неколико младића у инвалидским колицима, јер станујемо у близини спортског центра у којем вежбају ратни војни инвалиди како би повратили мало животне радости и ојачали преостале удове. Кад сам једном дошао на те спортске терене, видео сам како слепи играју кошарку лоптом која звони, и како једноруке инвалиде или оне без ногу спуштају дизалицом у базен, и умало да ми од тих призора није срце препукло.

Отада ме прате та осећања. Мислим често на оба своја сина који су били у истој таквој опасности док су служили војску, мислим на срећу што су до сада били поштеђени такве трагедије, и стрепим од ратних окршаја који су можда још пред нама.

Мислим на рат и ратне опасности као и сваки Израелац, и сигурно је да ме такве мисли ништа мање не боле него и наше пацифисте. Оно по чему се ми ипак разликујемо, боље рећи што

нас раздваја, то је моје уверење да морамо да се боримо, да морамо да се бранимо, да је то цена за то да мој унук не доживи оно што је доживео његов деда Хофман Ферике. Пример југословенске трагедије потврђује да би светско јавно мњење после неколико млаких протеста и нашу пропаст исто тако брзо скинуло с дневног реда уз лицемерни коментар: „Ма да, због своје окрутне окупаторске политике Израелци нису ни могли ништа друго да очекују.“

Јарон: *Може бити. Ипак, није у томе суштина контроверзи. Да ли Ви заиста мислите да Израел има користи од тога да Ваш син Амир, физичар, у она своја 42 дана резервне војне службе годишње трчи у Гази за децом која бацају камење?*

Не, то свакако штети Израелу. Али штети и Палестинцима, који би морали да своју децу уче нечем бољем него да бацају камење. Између та два народа моћи ће да завлада мир тек онда кад Палестинци, које од педесетих година овог века арапски свет финансира, хушка и злоупотребљава, коначно увиде да њихова мисија у овом делу света није у томе да нас баце у море. Они ће то једног дана увидети, можда и ускоро. Али дотле не смемо ни за центиметар да попустимо, наши војници у Гази морају да трче за децом која бацају камење, морају да протерују терористе и да држе на узди провокаторе, морају да буду исто толико јаки и одлучни као и наши непријатељи.

Када сам пре 44 године дошао у Израел, о нашој судбини су одлучивале храброст и војна надмоћ. У међувремену се појавило још једно ратно средство – чудесно оружје: „Паблик рилејшнс“. Те речи су у овом нашем веку постала чаробна формула која отвара сва врата и премешта брда. Дан-данас Саудијску Арабију бомбашки напад у Јерусалиму кошта пуку ситницу, али позитивно извештавање о томе гута милијарде. Све је то само питање цене нафте. Ако је западно јавно мњење могуће уверити да је Израел Голијат, а да је арапска држава мали Давид, онда и свака друга малоумна лаж може да „прође“ и свако недео да се прикрије. Правда је постала питање новца, а цена морала може да се прочита у ценовницима пропагандних агенција у 15. авенији. Пре два века светом су владале римске легије, а данас њиме влада CNN. *The World's News Leader.*

Садам Хусеин то подавно добро зна. Он је донео ону лукаву одлуку у Заливском рату да дозволи дописнику CNN-а Питеру Арнету да ексклузивно извештава свет из Багдада. Из сличних разлога Енглези су пре педесетак година обесили „лорда Вау-вау“, који је преко Гебелсових радио-таласа хушкао свет на њих, а Американци су утамничили свог великог песника Езру Паунда који је исто тако ширио Мусолинијеву пропаганду међу својим земљацима.

Јарон: Дописник CNN-а није ширио никакву пропаганду. Он је само јављао из Ирака оно што је видео својим очима.

Само што ту има једна мала разлика. Он је емитовао оно што су Ирачани дозвољавали њиховом дописнику да види. Да је Заливски рат још неко време потрајао и да је на америчким малим екранима приказано још више мртве ирачке деце, председник Буш морао би, на притисак либерала у плачљивим медијима, да обустави бомбардовање Багдада. Није искључено да је управо тако и било. Можда су извештаји CNN-а из Багдада заиста допринели да се прерано прекину борбе и да се омражени ирачки диктатор задржи на власти.

Било како било, Блиски исток је право буре барута и ту би сваки пророк омануо. Ипак запажам један врло спори процес, врло дискретан развој прилика. Током четворогодишње крваве интифаде научили смо да ценимо дисциплину и продорност Палестинаца. Можда су и Палестинци импресионирани жилавошћу коју ми показујемо у својој очајничкој борби против пола света? Не искључујем дакле могућност да ће за неколико година „мирне коегзистенције“, која се назива и „аутономија“, обе стране бити склоне стварању израелско-јорданско-палестинске федерације. То би за мене било идеално политичко решење, али до његовог остварења морамо и даље да останемо неповерљиви и опрезни.

Јарон: Шта би уопште могло да нам донесе мир?

Нова насеља. Арапи немају никаквих других разлога да се упуштају у компромисе. То првенствено важи за руководство ПЛО-а у Тунису. Наша 21 суседна земља заузима подручје двоструко веће од Европе. Зашто би онда уопште склапали мир с нама? Они могу мирне душе милијарде зарађене на нафти да

уложе у ратну опрему, могу да се наоружају до зуба и да чекају док наша привреда не поклекне у овој трци у наоружању, а нама попусте живци због свакодневног терора управљаног из даљине.

Време, Трећи свет и потребе Европе за нафтом раде сви заједно за Арапе. Зашто би онда они уопште показивали било какву спремност за мир? Они немају шта да изгубе. Само и једино нова насеља, страх Арапа да број Јевреја на Западној обали, упркос свим проблемима Израела, непрестано расте, забринутост да ће остати без те одскочне даске за уништење јеврејске државе, то су наши гаранци у борби за мир. Једино оним омраженим брадатим досељеницима који одлазе са својим јадним аутомобилским приколицама тамо где убијају Јевреје, једино њима припада ловоров венац. Само они су натерали Сиријце и Палестинце да седну за преговарачки сто у Мадриду, а не бивши амерички министар спољних послова Бејкер, који је та нова насеља прогласио препреком на путу до мира.

Јарон: Ви сте, Ефраиме, заиста врстан полемичар. Зар још нико није покушао да искористи Ваше политичке способности?

Покушавали су али без успеха. Ја сам се одувек трудио да се држим подаље од политике и нерадо сам имао посла с политичарима. Ипак, двапут сам прекршио своја начела. Први пут са Шимоном Пересом, који је од утемељења израелске државе обављао низ важних политичких дужности. Он ме је у шездесетим годинама често позивао на разговоре у четири ока и ја сам уживао у тим разговорима јер је он бриљантан говорник и култивисан саговорник. Једног дана се без најаве појавио с Моше Дајаном пред мојим вратима. Понудили су ми да будем главни уредник дневника који су имали намеру да покрену. Захвалио сам им на поверењу и покушао да објасним да не бих хтео тако тесно да се вежем ни за једну странку.

Пред Шестодневни рат, у данима кад је египатски председник Гамал Абдел Насер најавио да ће да уништи Израел, позвао ме је Перес на састанак у оближњој кући Моше Дајана. Оба политичара су ми изнела страховања старог Бен Гуриона, који је у скорашњем рату видео још већу ратну опасност од оне за време рата за независност 1948. године. Дајан је био супротног

мишљења. Он је тада управо обавио инспекцију наших снага у пустињи Негев и стекао уверење да ћемо потући арапске војске. Дајанова харизма је била тако уверљива да сам написао неколико чланака о њему и тиме донекле допринео да је био именован за нашег новог министра одбране.

Моји односи са комшијом Дајаном – намерно избегавам реч пријатељство јер је он био човек који није имао пријатеља – временом су се продубили. Поверио ми је чак и једну строго чувану тајну. Његово чудно понашање у друштву, његови изненадни одласци нису одавали, као што се мислило, набуситост, него су били последица жестоких болова у рупи иза оног његовог чувеног црног повеза на оку.

Колико је нерадо Дајан склапао пријатељства с мушкарцима, толико се радо упуштао у односе са женама. Војник светског гласа био је највећи освајач женских срца на Блиском истоку. Није марио за друштвене конвенције али се никад није ни хвалио својим освајањима. Једном се један преварени муж, високи официр, пожалио на Дајана код премијера Бен Гуриона који је важио за пуританца. Седи шеф државе ипак га је изненадио својим одговором:

– И краљ Давид је завео Витсавеју.

Једног дана сам морао да одвучем Дајана са седнице владе зато што је лепа Роми Шнајдер хтела да се упозна с њим. Међутим, обоје су се разочарали приликом тог сусрета јер су превише очекивали једно од другог. С Роми Шнајдер сам се упознао у најсрећније доба њеног живота, на почетку њеног брака с режисером Харијем Мејном. Било како било, она није, бар за мене, поседовала у приватном животу ону чаробну драж која је зрачила с филмског платна. Више пута смо се састајали четворо, са својим брачним партнерима, и изненадио сам се како је та размажена светска звезда била тиха и покорна свом новопеченом, наочитом мужу, само што би је с времена на време спопао хистеричан смех – тада би се сасвим преобразила.

После много година срео сам још једном Харија Мејна у Хамбургу. Већ је био разведен од Роми и био је сенка самог себе, напола слеп, болестан и пијан. Убрзо после тога је одузео себи живот;

Него, да се вратимо на политику. Још једанпут ми је понуђена једна политичка функција. Недуго после Јом-кипурског рата боравио сам у јужитиrolском градићу Бриксену, у дворцу свог издавача, и писао књигу *Нема аплауза за Подманицког* о најзанимљивијој лудници на свету, позоришту. Тада ме је изненада позвала Голда Меир. Понудила ми је место заменика министра информисања и директора Радија и телевизије.

С Голдом сам имао нерашчишћене рачуне, јер јој је као секретарици Лабуристичке странке Моше Дајан утро пут у владу, а ја сам је тада у новинама жестоко нападао. После, кад је постала председница владе, установио сам да сам је сасвим погрешно проценио. Схватио сам да је та смежурана стара дама врло мудра жена и права патриоткиња. Имала је једну врло ретку особину међу политичарима: знала је да слуша саговорника. Нисам се дакле дуго стидео, извињив сам јој се у новинама. Кад смо се убрзо после тога срели она ми је пришла и загрлила ме без речи. А сад је дакле затражила од мене да преузем једну одговорну функцију у служби коју сам у новинама редовно критиковао.

Замолио сам је да ми да један дан времена да размислим о њеној понуди, али то је у ствари био само пристојан гест јер нисам уопште намеравао да прихватим њену понуду. Рекао сам јој да би то могло да изазове незгодне реакције у штампи. Предвидео сам да би у новинама могли да освану овакви наслови: „Голда, то је ипак била неслана шала!“ или: „Дворска луда у влади?“ или: „Какве вицеве ће сада Ефраим да прича?“ Као колумнист у „Маараву“ могао бих још да узвратим на такве нападе, али као државни службеник морао бих да ћутим и да зарадим још један чир на желуцу.

Јарон: *Да ли се Голда насмејала на те Ваше речи?*

Она је имала такву нарав да се никад није много смејала, а после грозота Јом-кипурског рата нисам је све до краја њеног живота видео ни да се насмешила. Дала ми је за право и пожелела много среће у животу.

Јарон: *Већ сте једном поменули да је срећа играла важну улогу у Вашем животу?*

Нема сумње. Свој књижевни успех имам, на пример, да захвалим добром темпирању. После Другог светског рата Јевреји су уживали глас људи посебног кова, носилаца тајанствене историјске мисије и ореола мученика. Тада сам ја ступио на сцену и приказао нас Израелце онаквим какви стварно јесмо, не као жртве, пионире и борце, него као сасвим нормалне људе, Људе као све друге које муче ситне свакидашње бриге, бирократија која ниче као коров и лимар из Тел Авива који се од Месије разликује само по томе што ће Месија можда ипак на крају доћи. Било је то велико изненађење које је код мојих немачких читалаца сигурно изазвало олакшање и прибавило нам симпатије.

Јарон: *Ипак сте се 1952. године изјаснили против успостављања културних веза с Немачком?*

Да, то је било седам година после завршетка рата. Ја сам тада био против тога да се у Израелу приказују филмови на немачком језику. Али већ тада су у мени биле две душе, колебао сам се између осећања и разума. Разум ми је говорио да је немачки био и језик Гетеа, Хајнеа, Херцла и Кафке, па да није логично да се само тако одбацује тај језик богат традицијама. „Али није реч о логици“, одговарало ми је срце, „логика је спаљена у Аушвицу“.

Јарон: *Оцигледно је да се у међувремену Ваша логика ипак опоравила.*

Није то ствар логике него лековитог учинка времена. Сетите се само да је данашњи шездесетогодишњи Немац у нацистичко доба био још дете. Према томе, не можете да га позивате на одговорност.

Јарон: *Има Израелаца који и дан-данас путују у Немачку само службено, никад као туристи.*

Израелци који тако резонују морали би целу Европу да избаце из својих путних планова. Зар можда мислите да су Словаци или Мађари били бољи од Немаца? Словаци су затварали јеврејске девојке у војничке борделе, а Мађари су побацали на десетине хиљада Јевреја у ледени Дунав. У мом логору сматрало се најомиљенијом забавом бацање Јевреја једног за другим у септичке јаме. Зар није румунска „Челична гарда“ побила масу Јевреја? И да ли су можда Пољаци били сасвим недужни што је

управо њихова земља била изабрана као најпогодније место за логоре у којима су се истребљивали Јевреји, а да и не говоримо о француским шефовима полиције колборационистима и добрим Холанђанима, од којих је 110.000 добровољно ступило у јуришне одреде СС-а. Ко год жели да буде доследан у том смислу, тешко да ће у Европи да нађе место на које може мирне душе да крочи.

Јарон: *Наставимо онда радије с Вашом биографијом. Кад сте се оно пробали на америчко тржиште?*

Било је то крајем педесетих година у Њујорку. Тада је мађарски полиглот Јоханан Голдман превео на енглески збирку мојих хуморески објављених у „Маариву“, а румунски словослагачи у једној од малобројних штампарија у Израелу које су имале енглеска слова штампали су на примитиван начин књижицу под називом *Окрените се, госпођо Лот*. Моја жена Сара, која је обдарена приличном дозом израелске дрскости, набавила је париску адресу славног америчког хумористе Арта Бухвалда и, упркос мојим жестоким негодовањима, кришом му је послала један примерак моје књиге. Најбољу од свих жена спасао је од мог гнева једино телеграм који сам добио већ после два дана од Бухвалда а чији је текст после одштампан на полећини америчког издања књиге:

„Драго ми је што сам упознао другог најбољег хумористу на свету.“

Арт је већ тада био светски познат, добрим делом захваљујући својој врцкавој колумни у „Хералд Трибјуну“. На његову препоруку, резултату грађанске храбрости најбоље од свих жена, познати амерички издавач Симон Беси одлучио је да изда моју књигу. И тако су једног лепог дана 1959. године штампарске машине угледне издавачке куће „Атенеум“ у Њујорку исповраћале *Окрените се, Госпођо Лот*, што је била једна од 180 књига које су се тог дана појавиле у САД не би ли придобиле наклоност америчких читалаца.

У Сједињеним Државама пут до успеха води преко низа фактора који стварају јавно мњење, а на њиховом челу несумњиво стоји уредник литерарног прилога „Њујорк Тајмса“. Са својим тимом тај човек има моћ да осигура књизи вечни

живот или да је баци у заборав, из којег се више никад неће извући на светлост дана.

Ево како ја замишљам да се то догодило: оног јутра кад је моја књига стигла у редакцију, седео је уредник пред брдом књига нагомиланих на његовом писаћем столу, попио шољицу кафе, почешао се по глави и почео летимично да разгледа ту гомилу. Тада је без икакве намере, потпуно случајно, налетео на збирку хуморески непознатог израелског писца. Ваљда се тако догодило да је књига *Окрените се, Госпођо Лот* изабрана за „књигу месеца“ у „Њујорк Тајмсу“ и пропраћена ласкавим приказом, у којем је аутор упоређен са Шолемом Алејхемом и Марком Твенем.

После тог непредвиђеног догађаја засули су ме телеграмима издавачи и позоришни продуценти који су се отимали за шаљивчину из Свете Земље. Мени је тада било 35 година, нисам више у ствари био балавац, али ипак нисам успео да на прави начин схватим шта ми се догодило. Енглески нисам добро знао, био сам прелењ да читам сва она дуга писма, а телеграме с примамљивим понудама бацао сам згужване у канту за отпатке. Држао сам Фортунин рог обиља у рукама а да нисам знао шта да радим с њим. Данашњи градоначелник Јерусалима Теди Колек послао ми је из Њујорка телеграмску честитку у којој ми је јавио да само што нисам освојио Америку. А ја сам се чудом чудио.

У ствари се ни дан-данас не кајем што нисам поступио другачије. Често се додуше тврди да ће се право дело кад-тад пробити својим квалитетом, ако не за живота ауторовог а онда непосредно после његове смрти, ако не баш у овом нараштају а онда у једном од следећих. Али онај ко познаје бујицу књига које свакодневно преплављују међународно тржиште, може само да се насмеје таквој наивности. Илузија да ће таленат да надвлада све препреке служи само томе да се аутори одврате од наума да се обесе. Зато се нисам без разлога прибојавао да је мој пробој на америчко тржиште био тек невероватна срећа. Можда управо зато и нисам реаговао на све оне примамљиве понуде.

Прва књига доживела ми је више издања, а после ње појавила се и друга. Следеће две добиле су изванредне критике, али ни

једна није постала прави бестселер. За Американце сам био превише „европски“ писац. Па и мој позоришни кимад *Није фер према Голијату*, који сам сам режирао на Оф-Бродвеју, скинут је после три месеца просечне посећености с репертоара. Позоришни критичар „Њујорк Тајмса“, који такође има утицаја на публику налик на неко божанстио, оценио ју је тек као „слатку малу представу“. Оваква похвала подсећа ме на свилено уже на којем човек може лепо да се зањише, јер у Америци нема погрдније речи од придева „мали“.

Надао сам се да ће Јевреји у Њујорку, којих ипак има два и по милиона, навалити у јатима на моју представу, а с тим је рачунао и мој продуцент.

- Бићу задовољан и са један посто - говорио ми је - нека дође само сваки стоти Јеврејин!

На премијеру су дошла седморица, од којих су тројица имала бесплатне карте. Двојица су отишла за време паузе.

Онај ко у Њујорку гради планове на јеврејској публици, гради куле од песка. Та публика неће да чује за израелске уметнике. Па и *Виолинисту на крову* амерички Јевреји погледали су тек онда кад је постигао незапамћен успех код „гоја“ (хришћана). Таквим својим држањем они желе да докажу како су асимиловани и како, Боже сачувај, немају везе с Израелом.

Ни моје књиге, како рекох, нису боље прошле. Кад сам „Атенеуму“ понудио свој шести рукопис, његов власник Симон Беси рекао ми је:

- Ако од пет књига једног аутора бар једна не постане бестселер, од шесте нема ништа.

Упитао сам мистер Бесија шта ће се десити ако управо моја шеста књига постане бестселер. Одговорио ми је да му је жао, али да се он узда у статистику.

Са мном се истовремено још један писац морао покорити законима статистике. Бизнис је бизнис. Одбијен је и мој дебељушкасти колега с цигаром у зубима, Марио Пузо. Његова шеста књига носила је наслов *Кум* и донела је једном другом издавачу, који се није уздао у статистику, око 200 милиона долара до данас.

Нешто слично ми се догодило и у Немачкој. Издавачка кућа Фишер издала је већ два моја позоришна комада у преводу Макса Брода. Кад је у Америци *Госпођа Лот* изабрана за „књигу месеца“, био сам уверен да ће Фишер једва да дочека ту посласицу и да ће сместа ту књигу да преведе на немачки.

– Кад бисмо веровали да Ваша књига има и најмањих изгледа да доживи успех код немачких читалаца, радо бисмо прихватили вашу понуду. Али заиста не верујемо да она има икаквих изгледа – уверавао ме је Фишеров уредник, доказани стручњак за укус читалаштва.

После 20 година „Дојчер Ташенбух Ферлаг“ (ДТВ) објавио је *Окрените се, Госпођо Лот* као „златну цепну књигу“. Та књига, која није имала „никаких изгледа за успех“ и коју је први пут на немачком издао Ланген Милер, само на немачком језику продата је до сада у милион и девет стотина хиљада примерака.

Али и до те вртоглаве цифре дошао сам само захваљујући срећном сплету случајних околности. Први случај догодио се кад је једног лепог дана аустријски професор Фридрих Торберг био истовремено један од највиших ауторитета у немачкој књижевности, језички виртуоз и истакнути преводацац. Његов комшија, познати кантаутор Герхарц Бронер, показао му је књигу *Окрените се, Госпођо Лот* коју је купио у Њујорку. Торберг је прелистао књигу и одмах је рекао да би је радо превео. Бронер му је одвратио да управо то и он намерава, и да ју је, на крају крајева, он открио. Одлучили су да бацају новчић и Торберг је добио. Срећом, додаћу.

Торбергово писмо сам, опет сасвим случајно, читао кад је моја тадашња ташта Мици била код нас у гостима па је чула како спомињем његово име.

– Тај човек је врстан писац – рекла ми је та рођена Бечлијка.

И тако сам, поуздајући се само у укус своје таште, дао Торбергу свој пристанак.

На тај начин кренула је лавина на чијем крају се догодило још једно чудо. Да моја ташта није тада била код нас, вероватно не бих ни одговорио Торбергу. Да Торберг није био онако бриљантан преводацац, не би продаја онако муњевито кренула. Али догодило се нешто још боље. Торберг је једном издавачу

дуговао новац, па му је уместо новца дао рукопис свог превода. Тај издавач није посебно вешто приступио издавању књиге. После неког времена заљубио се у своју секретарицу и продао предузеће једном младом адвокату из Судета, др Херберту Флајшнеру. Тај се, међутим, врло вешто прихватио посла, у врло кратком року упутио у тајне издаваштва, приступио после реномираној издавачкој кући Улштајн и с годинама не само да се спријатељио са мном него је постао и један од највећих издавача у Европи.

Др Флајшнер увео је управо револуционарне методе у рекламирању књига па, ако данас скоро да нема у Немачкој детета које не познаје моју фацу, то између осталог имам да захвалим Флајшнеру који је један од првих рекламирао своје књиге и ауторе на огласним стубовима. Мом продору на немачко тржиште битно је придонео и успех мог филма *Блаумилхов канал*.

Него, хтео бих нешто више да кажем о човеку који је својим залагањем и умећем направио од мене једног од најомиљенијих писаца на немачком језичком подручју. Мој „гласноговорник“ и други отац Торберг оличење је јеврејске трагедије која се у првој половини 20. века одиграла између прогонства и трагања за идентитетом. Као многи други виртуози немачког језика, и он се родио у Чехословачкој.

Био је још дете кад су му се родитељи преселили у Беч, где је он врло брзо направио каријеру као новинар, позоришни критичар и књижевник. У младим данима прочуо се романом *Ученик Гербер* у којем је приказао горку судбину једног јеврејског младића у Аустрији. Та визионарска књига је и на мене оставила снажан утисак у мојим млађим данима, иако сам тада заборавио име њеног аутора.

То није ништа необично јер од свих уметника најслабије се памте имена писаца. Свако зна, на пример, наслов светског бестселера *Прохујало са вихором*, али врло ретки од нас памте име његове ауторке. Ко се сећа имена филмских сценариста или либретиста великих опера, док су имена Хемфрија Богарта, Пучинија и Паваротија постала трајни појмови. Иако робови

писаћег стола нису, наравно, тако атрактивни, *Плавог анђела* ипак није написала Марлен Дитрих.

То потврђује и Торбергова судбина. Кад је он, као и хиљаде других јеврејских интелектуалаца у Европи, морао у року од неколико сати да напусти домовину и матерински језик да не би отишао у дим, његово име је пало у заборав. Уочи самог „Аншлуса“ побегао је из Беча преко Прага и Цириха у Париз, а одатле у Холивуд.

Међутим, фабрика снова била му је наклоњена па се већ после кратког времена запослио, као и многи други емигрантски писци, у студијима „Парамаунта“. Тамо је угледни литерата Фридрих Торберг седео у собичку, чији се намештај састојао само од умиваоника, челичног ормарића, стола и писаћег стола. Скоро десет година провео је Торберг у мучној самоћи пишући свакодневно по једну „стори“ која није смела да буде дужа од једног листа. Никад није до њега допрла никаква реакција на његове текстове, никаква похвала, никаква критика, није чак знао ни да ли неко уопште чита његове текстове. Међутим, на крају месеца, тачно у пет сати поподне, у његову собу дошао би курир и ставио му на сто коверат с платом. То је био једини Торбергов контакт с „Парамаунтом“. Скоро пуних десет година!

У собичцима до њега радиле су друге колеге, међу којима и мађарски избеглица Ленђел Менихарт. И он је откуцао на стотине картица које су потом уграђене на неки начин у туђе сценарије. Једног дана Ленгел је чуо да „Парамаунт“ снима филм с Гретом Гарбо у главној улози, чији му је наслов био однекуд познат. Реч је о *Ниночки*, једној од најчаробнијих комедија у филмској историји. На крају филма, у бескрајном попису имена, могло је у две секунде да се прочита да је сценарио урађен према причи неког М. Ленђела. Нико се није потрудио да њега о томе обавести, а камоли да га позове на премијеру. Он је био само кукавни емигрант који је свом послодавцу дуговао најдубљу захвалност.

Све ово причам због тога да би било јасније зашто сам онако фанатично учио хебрејски. Него, има још једна „весела“ прича из оних дана коју ми је испричао Торберг. Једног лепог дана дошао је у собицу роба за писаћим столом курир да га позове

код директора. Торберг није до тада уопште видео свог главног шефа. Стрепео је да ће да га отпусти. Једва се некако одвукао до канцеларије моћника. Кад се вратио, свалио се на столицу, одахнуо и рекао колегама:

Ништа страшно. Само ми је мајка умрла.

Такав је био емигрантски живот у Америци. Торберг је био дубоко несрећан и, иако је врло добро савладао енглески, никако није могао да се навикне на амерички менталитет. После рата вратио се што је пре могао у своју домовину, где је узалуд тражио стару бечку атмосферу која је заувек нестала.

Али као писац који је писао на немачком језику није се снашао ни у Израелу. Његов тестамент говори о томе како је у себи остао разапет до краја живота. Према том тестаменту, ако Аустрија буде спремна да му приреди свечану сахрану о државном трошку, желео је да буде сахрањен у Бечу. Иначе је желео да га сахране у Јерусалиму. Тако је Аустрији пружио последњу шансу да га призна за свога сина. Аустрија је искористила ту шансу. Ја сам на његовој свечаној сахрани плакао као мало дете.

Иако смо нас двојица зависили на неки начин један од другог, наши односи су били прилично компликовани. Загорчавали смо један другоме живот, али и дан-данас његова велика фотографија виси над мојим писаћим столом. Наше размирице су се понајвише односиле на нијансе у превођењу. Што сам ја боље савладавао немачки, то су наше расправе биле жешће.

- Синко - говорио ми је он - слава ионако припада само теби. Зато немој да ми се петљаш у превод јер је мој немачки беспрекоран.

Једном ми је чак признао да се при превођењу не држи увек строго оригинала, али ми је тактично и дипломатски објаснио да пише управо оно што сам ја хтео да напишем. Да бих избегао бескрајне расправе с њим, кришом сам овде-онде убацивао у његов рукопис своје исправке, надајући се да он то неће да запази. Њему, међутим, то није могло да промакне па ме је мучио бескрајно дугачким писмима, на која сам ја исто тако цепидлачки одговарао.

Кад човек данас чита та писма, постаје му јасно да је хумор егзактна наука и да су хумористи дозлабога озбиљни људи.

Торберг се превођењем мојих књига није обогатио у први мах, између осталог и зато што је био аристократски расипан човек. Скоро до краја живота био је дужан пореским властима. Међутим, кад је превео десет мојих књига, успео је да наговори издавача да склопи с њим посебну врсту уговора којим је себи осигурао већи удео у подели профита. Ти хонорари су му омогућили да се коначно ослободи финансијских невоља. То није могао да ми опрости до краја живота. Уосталом, ко жели да остане икоме дужан?

Јарон: *Како Ви у ствари уопште можете да процените квалитет превода на језицима које не знате?*

Не могу уопште, и то ми је драго. Наиме, дозлогрдило ми је читање коректура на које ме тера мој болесни перфекционизам. Кад бих знао више од четири језика, живот би ми био бескрајна ноћна мора. Ипак ми моје незнање с времена на време приреди велика изненађења. Тако ме је, рецимо, недавно један пријатељ аргентинског порекла питао зашто толико често спомињем презиме Абарбанел. Обзиром да никад пре тога нисам чуо за то презиме, испитао сам ствар и дознао да мој преводилац у далеком Буенос Аиресу има очигледно неког смртног непријатеља који се тако зове, можда професора који га је оборио на испиту или неког насртљивог порезника. И зато мој преводилац, кад год је реч о неком необично глупом човеку, редовно напише: „глуп као Алфонсо Гарсија Абарбанел“. Да сам се на то пожалио, вероватно бих добио торберговски одговор: „Да којим случајем познајете Абарбанела, и Ви бисте тако написали“.

Јарон: *У Буенос Аиресу је ионако све јако забавно, али бих хтео сад да Вас упитам да ли Вас још уопште занима израелска стварност?*

Изузев моје породице, ништа ме толико не интересује колико судбина моје домовине. Можда само не пратим баш тако помно сва актуелна збивања у Израелу.

С друге стране, издалека могу боље да сагледам укупну слику. Кад човек посматра своју шаку кроз лупу, онда уопште не види лепу, глатку површину коже, него распукле, длакаве брежуљке с

великим капима зноја, у ствари нимало привлачан призор. Кад ја не гледам Израел кроз лупу, заборављам на вечите свађе наших функционера, ружне црте бирократије и туче на фудбалским стадионима. Уместо тога, видим из даљине један мали јуначки народ како, упркос непрекидној борби за опстанак, живи у ствари сасвим нормално и слободно. Тако тек настаје права слика, непомућена пролазним недаћама.

Јарон: *С обзиром на Ваша скитања по свету поставља се још једно питање. Како контролишете онај огромни апарат који се бави продајом Ваших дела? Да ли имате менаџера у кога можете да се поуздате?*

Односи између писца и издавача, или драматурга и позоришних управника, врло су осетљиви. Да сам ја своје пословне интересе поверио другима, моје акције би убрзо пале. Можда само због своје интровертности и болесне ситничавости нисам спреман никоме да препустим одговорност ни за једно подручје свог живота.

То доказује и прича коју бих хтео сад да Вам испричам. Тврди се да смо светски познати Тевје из филма *Виолиниста на крову* и мој некадашњи партнер у кабареу „Зелена луковица“, глумац Хаим Топол и ја подједнако фанатици у уметности. Можда смо заиста с годинама нашег дубоког пријатељства постали помало слични. Ипак, кад се мало боље испита ствар, од те сличности не остаје готово ни трага. Док сам, на пример, летео с њим у Америку да прикажемо наш заједнички филм *Салах Шабати* на међународном филмском фестивалу у Сан Франциску, моја главна звезда заспала је у авиону. Усред лета једва је отворио очи и промрмљао:

– Ефраиме, чини ми се да сам изгубио пасош и сву лову. Молим те да ме пробудиш кад стигнемо.

Мени се следила крв у жилама а живци у желуцу слали су ми сигнале да је на помолу катастрофа. Дотле је мој пријатељ Хаимке лепо и даље уз мене мирно спавао и хркао у свом божанском миру.

Још један мој пријатељ, моћни холивудски продуцент Менхем Голан, трећи партнер у нашем пројекту „Салах“, био је исто тако завидно безбрижан. Кад је он чуо да су деонице његове

филмске компаније пале на берзи у Њујорку у бездан и да се његова кинематографска империја налази пред тоталним крахом, он је само нехајно узео сендвич и почео да сања о новој продукцији. Недавно сам га запитао како може да спава кад банкама дугује милијарде долара, а он ми је мирно одговорио:

– Ја одлично спавам, али моји банкарски лоше спавају.

Да сам ја на његовом месту, мене би већ одавно одвезли у болницу са нервним сломом. За Хаимкеа и Менхема катастрофе су тек безначајно камење спотицања на путу до вечности.

Ваљда не треба ни спомињати да су нас на аеродрому у Сан Франциску дочекали с Тополовим изгубљеним документима. Хаим их је стрпао у џеп као да је то нешто што се само по себи разуме, само је промрмљао на хебрејском: – Ах, хвала вам – баш као да је пасош пас који му је побегао на улицу да се испишки. Мој пасош се сасвим сигурно више не би појавио у том случају јер сви пасоши знају да би мене то довело на ивицу самоубиства. Ја сам једноставно неуротичан тип, а Менхем и Хаим су здрави људи. Зато они и могу да се поуздају у агенте који им потпаљују кров над главом јер они блажено спавају и усред рушевина које се диме. Ја то не бих могао.

Јарон: *Зар Вам није жао времена које трошите на административну страну свог посла? Па само за све оне разлике у ауторском праву између појединих земаља човек би у ствари морао да буде правник.*

Што се тога тиче, сасвим добро се сналазим. У западним земљама закони су у суштини слични, а у Источној Европи закони ионако ништа не значе. Бугари, рецимо, нису до дана данашњег прихватили појам ауторског права. Уместо да плаћају хонораре, они деле одликовања. Пољаци плаћају у доларима, и то по инфлаторном курсу. Тако сам недавно за 100.000 продатих књига добио читавих 250 долара. У Турској су моје књиге бестселери, само што тамо у импресуму свих нових издања пише да су већ десет година стара. Према турским законима, наиме, ауторско право гаси се после десет година.

Црвени Кинези нису уопште сматрали за сходно да ме обавесте да су издали моју књигу о модерној уметности. То сам сазнао тек када ми је један пристојни синолог, професор на универзитету у Дортмунду, честитао на успеху.

Мађари поштено плаћају, чак и не јадикују због тога. И јапански издавачи плаћају, само што при том трпе паклене муке. Ти Јапанци су генијални продавци, али слабе муштерије. То могу и Американци да Вам потврде. Ја мислим да се тајна јапанског власничког чуда крије само у слабим јапанским синдикатима. Не говорим то зато што можда нисам имао успеха у Јапану. Напротив, пета књига ми је тамо чак постала бестселер. Уверен сам, додуше, да Јапанци не разумеју мој хумор, али зар да ја расправљам о томе са 110 милиона Јапанаца?

Моје књиге преведене су и на корејски, филипински, словеначки, грузијски, на есперанто и на Брајево писмо за слепе, а појавиле су се и на фризијском којим говори само 400.000 људи.

Никако не могу да се начудим тим својим успесима. Кад замислим како, рецимо, младић и девојка седе у неком корејском воћњаку и читају причу о мом рићокосом Амиру из Афеке, онда не могу да се не сетим да ми је прадеда био рабин чудотворац.

Посебно поглавље у историји мојих преведених књига припада Источном блоку. У свакој од тамошњих држава морао сам да применим друкчију тактику. Совјетски ембарго на Израел 1967. године био је и за моје књиге велика препрека. Зато је у годинама пре „гласности“ и „перестројке“ Титова Југославија била једина источноевропска земља у којој су се штампале моје књиге. Моја прва књига коју је на хрватском издало загребачко „Знање“ била је *Није фер, Давиде*, збирка прича о борби Израела на живот и смрт за време Шестодневног рата и после њега.

Већ и сама чињеница да се у тој земљи објављује један израелски писац била је тада за друга Брежњева провокација, а да и не говоримо о наслову и тематици књиге.

Кад смо Сара и ја допутовали у Загреб, дочекали су нас на аеродрому представници издавача с крнтијом од аутомобила. У том победоносном раздобљу социјализма сваки возач могао је да добије само 40 литара бензина за месец дана па је утолико тај дочек био још вреднији.

Док смо се возили по Загребу, мој колега писац ми је шапнуо на уво:

- Погледајте кроз прозор! - Возили смо се око пола сата крај самих зелених поља, вртова, шума, ловишта и палата, а онда ме мој колега по други пут гурнуо лактом и рекао ми: - Ево, тек овде престаје Титов посед. Тај социјалистички регент близак народу сакупио је палате и ловишта као што други људи скупили су поштанске марке.

Такав је био мој сусрет с оцвалом империјом маршала Тита. Али у свом дугом животу срео сам читав низ личности које су оставиле снажан утисак на мене. Једна од таквих личности био је Чарли Чаплин.

Под старе дане доделили су му коначно „Оскара“, ако већ не за неки од његових филмова а оно бар за животно дело. Награда додељена Чаплину представља изузетак у историји „Оскара“. Када се, наиме, проуче одлуке жирија, долази се до закључка да је веза између те светски најпознатије филмске награде и уметничке вредности награђених филмова сасвим произвољна. Чаплин је Холивуду окренуо леђа и живео је тада у Швајцарској. Допутовао је бродом из Старог у Нови свет јер се бојао летења. Кад је кренуо из Европе, глава му је била још сасвим бистра, али је током дугог путовања бродом сигурно оронуо јер је у Америку стигао као немоћан старац.

Уочи доделе награде глумац Волтер Матеу приредио је у његову част пријем, на који је позвао и Топола и мене. Уосталом, те године је мој филм *Лепо спавај, наредниче!* био номинован за „Оскара“ а Топол за улогу у *Виолинисти на крову*.

Велики Чарли је био дирнут.

- Како је то лепо да ме се још сећају! - прошапутао је.

Пре него што сам му пришао, његова млада жена Она упозорила ме је да не схватам озбиљно све што ми буде рекао.

- Ово је израелски кандидат за „Оскара“ - представила ме је она мужу, а маестро ми је узвратио:

- Да, да, ја сам плакао када су прогнали Јевреје.

Тада је до нас сео Гручо Маркс а Чаплин се збуњено огрнуо својим крзненим капуту. Ни Гручо више није био у цвету

младости, али је, као и увек, био оштроуман и спреман на духовите одговоре.

– Ово вам је моја конкубина – представио ми је предивну младу даму која му је вероватно грејала старе кости.

У једном углу открио сам Дени Кеја, који је био Хаимкеов добар пријатељ. Посматрао сам тог човека као ћутке стоји са чашом у руци и упитао се зашто се, до Ђавола, уметник који засмејава цео свет, држи тако тужно. Док сам још размишљао о томе, пришао ми је Дени Кеј и упитао ме:

– Како је, тужни човече?

На пријему је био и режисер доделе „Оскара“, који је био озбиљно забринут због Чаплиновог лошег физичког стања. Телевизијска публика ипак очекује од добитника да се попне на позорницу, пољуби водитељку у оба напудерисана образа, спонтано изговори неколико брижљиво припремљених речи и чилим кораком сиђе опет у публику, све то амерички професионално, до у детаље инсценирано.

Ево како су решили тај проблем. Два разводника у дворани донела су старца на рукама све до иза спуштене завесе. Док је укратко захваљивао на части, Чаплин се расплакао од ганућа. И ми смо се расплакали. Никад нећу заборавити како ситан старац стоји насред оне велике позорнице и како му при светлу рефлектора блиста снежнобела коса и подбуло лице румено као да је новорођенче. Његов уморни мозак ваљда је слутио да се ту нешто збива у његову част, и осећао је наклоњеност мноштва људи у дворани, само што му је ова почаст, као и многе друге важне ствари у животу, дошла прекасно.

Тај Моцарт филмске уметности, који је све што ми, његови ученици, можемо још да измислимо, подавно у својим филмовима реализовао, тај геније хумора направио је још једну велику грешку. Остарио је.

Велики људи морају да умру на време.

Јарон: *Сигурно сте упознали и најпознатије европске политичаре? А кад већ презирете Вудија Алена, вероватно сте и с Бруном Крајским имали нерашчишћених рачуна?*

Крајски, покој му души, и ја били смо некад као браћа. Да, и Бруно и моја маленкост били смо чланови часног витешког реда

у Ахену „Против претеране озбиљности“, који за време свечане приступне церемоније обавезује сваког новог витеза да својој браћи витезовима говори „ти“ и ословљава их личним именом.

Године 1975, кад сам био на врхунцу популарности, Крајски је послао по мене авион да му дођем у канцеларијску палату у аудијенцију. Био сам тако једини путник „боинга“ којим сам долетео у Беч.

Пре него што су ме пропустили у светилиште, шеф протокола ме је упозорио да домаћина морам да ословљавам „господине канцелару“. Рекао сам му да то никако не могу јер бих тиме погазио заклетву коју смо обојица положили као чланови витешког реда. Могу да га, на жалост, ословљавам само као „Бруно“. Високи функционер је пребледео и молио ме да то не чиним. Коначно смо направили компромис, према којем ћу да говорим само „господине докторе“. На тај начин смо избегли међународни инцидент.

Сам разговор је био врло забаван. Опширно смо разговарали о ционизму у који он није веровао, о социјализму који ја нисам прихватао и о нашем заједничком јеврејском пореклу које за њега није ништа значило. Рекао ми је пола у шали а пола у збиљи:

- Овај разговор са Вама ми је, господине Кишон, био врло занимљив, иако сам Вас позвао само ради пропагандних разлога.

Да ли је то био комплимент? Схватио сам те његове речи као саркастичну примедбу од оне врсте коју ценим.

Мислим да смо тако лепо разговарали и зато што обојица припадамо истом културном кругу, бившој Аустро-Угарској Монархији. Међутим, већ тада сам уочио колико је тај надарени човек разапет у себи, што је постало посебно приметно кад је у Израел дошла на власт националистичка странка Ликуд. Тада је Крајски грдио Израел на пасја кола, што је себи заиста могао да дозволи само Јеврејин који пошто-пото жели да порекне своје јеврејство. Председника Менахема Бегина крстио је као „старицара“, а израелским војницима се наругао глумом примедбом да није тешко бити добар војник јер „на крају крајева, свако зна да убија“.

Часопис „Шпигл“ злурадо је пратио ту борбу јеврејских петлића па ме је замолио за моје лично мишљење. Тада сам упутио Крајском отворено писмо које сам започео констатацијом да су неколико мојих најбољих пријатеља канцелари и наставио овако: „Бруно, ти сањаш како ће једна плавокоса вила да те пољуби у чело и да ти шапне да ти више ниси Јеврејин него чистокрвни социјалиста. Али, драги мој Бруно, и за плавокосе виле ти јеси и остајеш један од наших.“

Подразумева се да смо се после тога разишли. Ја лично био сам више разочаран него љут.

Јарон: *Да ли знате да разликујете оне који настоје да Вам се приближе зато што можете да им користите од оних који су Вам прави пријатељи?*

На то питање није тешко одговорити: нема ту никакве разлике. Свако се труди да се приближи некоме ради неке директне или индиректне користи. То је у самој природи међуљудских односа, и ко год се помири са том чињеницом, уштедеће себи многа разочарања у животу.

Свакако да има и пријатељстава која су настала још у детињству или младости и која трају до краја живота. Али ја сам изгубио пријатеље из детињства с којима сам играо фудбал и пецао на реци. Тај губитак никако не може да се надокнади јер касније, када се већ развије карактер, ти пријатељи су део сопственог Ја. Зато је љубав према пријатељима из младих дана уједно помало и љубав према самом себи. Односи који се у каснијем животу успостављају базирају се на другим побудама. Није ми познато да се познанства, која се тада називају и пријатељствима, склапају из неких других побуда осим пословног, друштвеног, па можда и интелектуалног ћара.

Појам „право пријатељство“ ја овако тумачим: „Пријатељ је човек коме сам ја драг а који се ипак не радује мом неуспеху.“ Не шалим се. Не осећати злурадост према пријатељу, поготово ако се бавите истим послом, значи велику наклоност. О свему овоме могу јасно и гласно да говорим зато што сам у годинама када човек може да приушти себи да каже истину и да сноси последице за своје речи. То је један од разлога ради којих се исплати обогатити се. Дан-данас новцем може много да се

постигне, иако има ретких људи чија савест не може да се купи парама него само великим парама.

Ова цинична мудрост потиче из Америке, а ја сам је искусио на својој кожи.

После успеха филома *Салах* и *Лепо спавај, наредниче!* муњевито су порасле Ферикине акције у Холивуду. Продуцент познате ТВ серије *Бонанца* предложио ми је зато да напишем сценарио за серију од 24 наставка по сат времена у којој ће главни јунак да буде мој наредник. Закључио сам да бих због тога морао да се преселим у Америку, што ме ни најмање није привлачило.

Ипак, пре него што сам изустио и једну једину реч, продуцент је овако образложио своју понуду:

– Пола милиона долара.

Иако сам се озбиљно наљутио, одвратио сам:

– Вама изгледа није јасно да мени није до новца.

– Како ми не би било јасно! А шта кажете на 800.000?

– Жао ми је.

– Милион?

Овај разговор персонификује додуше материјализам америчке филмске индустрије, али у том тренутку стварно ми није било до шале. Ипак је чињеница да нисам остао у Холивуду. Пред крај разговора дрзнуо сам се чак да изјавим да је Холивуд додуше мој интимни животни циљ, али да му на путу стоји мој слаби карактер:

– Вуче ме жеља да се вратим у Израел зато што само тамо може да се заради велики новац.

Ову причу сам испричао управо онако како се одиграла у предговору књизи *Некролог хумору* мог покојног пријатеља Џорџа Микеша.

Данас ми је драго што ми онај продуцент није понудио два милиона долара. Нисам сигуран да бих у том случају био спреман да му онако духовито одговорим. Ипак се не кајем што сам одбио тако истакнутог продуцента и тако примамљиву понуду, јер ми милиони читалаца и гледалаца који су ми и даље верни пружају више радости и сигурности него иједан, не знам колико милијарди тежак продуцент. Ви сте, моји многобројни поштоваоци, једноставно мој штит против пада у заборав и

придонели сте мојој каквој-таквој бесмртности, а баш ако ме критичари и даље буду прећуткивали, моја литерарна баштина данас је већ превелика да би могли да је покопају.

А ако ми мој немачки издавач једног дана буде рекао: „Страшно нам је жао, господине Кишон, али Ваша дела се више не траже“, онда нећу више преводити своје књиге на немачки него ћу лепо мирно да се повучем.

Јарон: *Ви пишете и на немачком?*

После преране смрти Фридриха Горбберга није ми ништа друго преостало, а из својих књига сам ипак нешто мало научио немачки. Ипак, потребна ми је помоћ, посебно у стилистичким питањима. Срећом, пре неколико година успео сам да нађем такве сараднице као што је Урсула, врло талентована млада Израелка која подједнако добро зна и немачки и хебрејски, и моја добра пријатељица из Аустрије Бригит, главна уредница у издавачкој кући Улштајн Ланген Милер. Бригит ме често хвали на овај начин:

- Ви се, господине Кишон, бриљантно изражавате на немачком, само што се то, на жалост, сасвим другачије каже.

Немачки дакле пишем у зноју лица свог, хебрејски пишем без потешкоћа и са задовољством, а мађарски и не морам да пишем, матерњи језик се пише сам од себе.

Јарон: *Ово је zgodна прилика да се коначно вратимо у Будимпешту. У вашој биографији стигли смо до 1945. године, на неколико недеља после рата. Вратили сте се из свог скровишта у свој стари стан?*

Да, вратили смо се у празан стан. Добри стари антисемитизам имао је у рату и неке своје лукративне власничке аспекте. Кад је домар, рецимо, дао својој симпатичној комшиници Јеврејки овакав савет: „Ако, милостива, имате још мало накита, можете слободно да га поверите мени на чување. Ја ћу Вам га сакрити да не падне у руке полицајцима који ће ускоро да Вас ухапсе“, можда је он заиста осећао самилост према њој. Међутим, после, кад се по накиту у његовом душеку нахватала прашина, надао се да се та симпатична комшиница више неће вратити; а у ствари и није била баш тако симпатична, можда је ипак нису без разлога ухапсили?

Али ми се јесмо вратили. Хофманови су се вратили једини од своје разгранате породице, осим једне моје тетке коју су потом за утеху силовали украјински војници. То су ваљда последњи трзаји пред коначно ослобођење, мислили смо. Упркос свему што се догодило, почиње нов, леп живот, живот који смо досад пропустили.

Уосталом, то су нам обећавали и Руси с плаката на зидовима кућа, плаката с којих се доброћудно смешкао баћушка Стаљин: „Наша највећа вредност је сам човек“, или: „Фабрика је твоја, ти радиш за самог себе“, или: „Снаге мира су непобедиве“. Уверавали смо сами себе да је све то сигурно истина. Јер, ако су се нацисти гнушали комуниста, то је онда ваљда био најпоузданији доказ да је комунизам највеличанственије откриће у историји човечанства.

И тако сам ја прошлост закопао дубоко у своје срце и опростио својим некадашњим школским колегама, који су ме оставили на цедилу чим ми је запретила погибија. На пример, Пишта, висок, витак младић, наш комшија, односио се дуго према мени као према човеку и окренуо ми је леђа тек када сам почео да носим на грудима жуту звезду. Чим сам га после доласка Руса поново срео, загрлио ме је али обојици су нам срца крила нему лаж, нисмо ни речи проговорили о мом одсуству, ни речи о његовом кукавичком понашању, као да се живот наставља управо од оног места где је био онако напрасно прекинут.

Кад кажем да је ипак било неколико људи који су се према мени одосили скоро као према човеку, присећам се матурске забаве у нашој школи. Забава је одржана пре немачке окупације 1942. године. Ја сам се лепо дотерао, коначно сам обукао дуге панталоне и сакрио тако своје ноге танке као чачкалице. Било је то велико славље јер смо се коначно ослободили моралне диктатуре својих професора и могли јавно да се састајемо с девојкама.

Пре тога сам само двапут имао прилику да разговарам с једном девојком, а у оно незаборавно доба опипао сам и један женски мали прст, који је припадао Ерики, оној фризерској помоћници.

Чекао сам је на уличном углу но три сата док не би помела фризерски салон, а у знак захвалности за моју неизмерну

стрпљивост ухватила би ме понекад малим прстом за мали прст.

О како је то био добар секс!

А сад, на матурској забави, било ми је цело јато насмејаних младих девојака надохват руке, међу њима и једна, спортски тип и танка као прут, која је, у складу са свим природним законима, привукла моју пажњу. Пришла ми је и рекла да је чула да сам ја најбољи ученик, на шта сам се ја страшно збунио. Атрактивна девојка ме је извукла из неприлике тако што ме је сместа одвукла до простора за игру. Играли смо слоуфокс и чак се током игре малко додиривали, што је, уосталом, било и дозвољено. На крају сам прикупио сву своју храброст и предложио јој да се састанемо а да нисам скоро ни замуцао.

Састали смо се дакле у једној малој посластичарници, пијуцкали неки слатки напиток, грицкали колач и причали до миле воље. Она је била годину дана млађа од мене и желела је да постане клизачица на леду. Изазвала је бујну еротску фантазију код малог Ферике који је говорио као навијен, али му је само једна мисао непрестано била на памети: како би је ухватио за мали прст? Учинио ми се да ће ми се сан остварити кад ме позвала на клизалиште да је гледам како клиза. Оберучке сам прихватио њен позив. Мало пре него што смо се растали, упитао сам је још погнуте главе да ли можда зна да сам Јеврејин.

- Нисам то знала - одговорила је - али то није ни важно.

Сутрадан сам отишао на клизалиште и стао међу гледаоце. У сећању упоређујем тај свој доживљај с предивним Чаплиновим филмом *Светла позорнице*. Као онај старац који гледа своју младу драгану како игра балет, тако сам и ја стајао сам у гледалишту заљубљен преко црвених ушију и посматрао како моја девојка из снова клизи по леду, како скаче и изводи савршене фигуре у ваздуху и онда се поново дочекује на ноге као пролећна вила. Хтео сам да јој махнем руком, али ми се рука следила и остала је у цепу панталона. Отишао сам кући и никад је више нисам видео.

Када ми је у посластичарници рекла да није важно што сам Јеврејин, био је већ законски забрањен сваки контакт Јевреја с аријевцима, а Хитлеров глас грмео је све до Будимпеште. Нисам могао да верујем својој пролећној вили, ма колико се трудио. Већ

сам припадао изопштенима, нисам више могао да пређем преко границе која ме је делила од „нормалних“ људи. Тада је започела моја бескрајна усамљеност у коју смо сви били мало-помало гурнути.

Него, вратимо се радије у жељени комунистички поредак у Мађарској. У Будимпешти је убрзо после завршетка рата формирана стаљинистичка влада. У то немирно доба неки Јевреји потпуно су се посветили изравњавању рачуна са својим нацистичким крвницима. Ступили су у тајну полицију, што им је олакшало обрачун с нитковима. Ја сам се задовољио улогом посматрача и био сам, између осталог, сведок на суђењу барону Ласлу Ендреу, Хортијевом зету који је Јевреје савесно изручивао Ајхману.

Видео сам и како су обесили бруталног заповедника мог радног логора. Са свега десетак метара удаљености гледао сам како му се измакло тло под ногама. Пре тога сам га чуо како цвили и мољака за милост, тврдећи да се целог живота борио само за правду. Умро је с речима „Живео мађарски хришћански народ!“ на уснама. Чак ни уже око врата није могло да му заузда мржњу према Јеврејима.

Једног дана посетио ме је мој новопечени словачки зет. Он је намеравао да се с мојом сестром врати у своју домовину. Био је силно узбуђен јер је желео да ми повери нешто чиме ћу постати национални јунак. То је било ништа мање него тајни попис чланова нацистичке организације *Фајлкројцлера* која је све до 1945. године спроводила крвави терор у Мађарској, комплетан попис, са свим именима и адресама. Мој зет је трагао за том листом и коначно је се домогао у једној порушеној згради.

– Ево, предај ово тајној полицији! – рекао ми је.

Наоружан том листом, сном сваког тајног агента, кренуо сам се у команду службе безбедности која се налазила у некадашњем главном штабу Гестапоа.

– Ево, ја Хофман Ференц, предајем друговима материјал од виталне важности – рекао сам.

Следили су бескрајни телефонски разговори, заморно доказивање, „Чекајте мало, поновите своје име и презиме!“, сва гунгула комунистичке бирократије у окупираној бившој

нацистичкој земљи. Коначно су ме послали на трећи спрат, до комаданта Одељења за унутрашњу безбедност, или за заштиту Републике, или за сузбијање непријатељске делатности, или како се већ звало то одељење. Тамо је седео човек који није више био у цвету младости, с врло упечатљивом ћелом окруженом ретким венцем од косе.

- Друзе, ево предајем Вам попис свих чланова *Фајлкројцлера*.

- Како се оно зовете?

- Хофман Ференц.

- Да нисте можда Јеврејин⁰

- Јесам, друже.

- Преживели сте холокауст?

- Јесам, друже, цела моја породица и ја били смо прогоњени као Јевреји. Можете да замислите какво ми је задовољство што сад могу да Вам предам овај попис.

Узео је од мене листу, погледао ме је и тихо процедио:

- Синко, сместа се губи из ове зграде! Бежи главом без обзира – бриши!

Потпуно збуњен, послушао сам га и одјурio кући. Тек много касније схватио сам да ми је тај човек спасио живот. Свако ко би крочио у совјетску команду био би ухапшен и нестао би за сва времена. Стаљинови комесари нису се трудили да траже иглу у пласту сена, него би радије запалили цео пласт. Држали су се основног правила: „Ко год добровољно успоставља контакт с тајном службом, или је нациста који жели да прикрије своју прошлост, или је подли ционистички агент“. Како год, треба га одмах ухапсити и изручити криминалистичкој полицији у Москви.

Нешто слично се догодило и оном пољском сељаку кога су уместо мене убацили у колону логораша, а иста таква судбина снашла је и шведског конзула у Будимпешти Раула Валенберга, легендарног спасиоца Јевреја из гета. Тај племенити дипломата, не питајући ништа своју владу, поделио је такозване „заштитне пасоше“ Јеврејима који су чекали депортацију и који су на тај начин постали шведски грађани.

После рата Валенберг је отишао у протоколарну посету у главни штаб НКВД-а у Будимпешти и никад се више није

вратио. Пропали су сви покушаји шведске владе да га ослободе. Нестао је у неком „гулагу“. Социјалистички човекољупци који су нас онако упечатљиво гледали с плаката били су заокупљени само идеалима. Нису могли још и људима да се баве.

Ја сам тада имао двадесет и једну годину а изгледао сам као да имам петнаест. Било је време да почнем да мислим на будућност. Додуше завршио сам с одличним успехом средњу трговачку школу, али у комунистичкој привреди могао сам са тим образовањем да се прехранујем отприлике као рибар у Сахари. Међутим, захваљујући расној теорији, завршио сам и златарски занат и имао сам чак и некакав државни документ у којем је писало да сам „мајстор“. Зато сам одлучио да останем веран лепим уметностима па сам се уписао на ликовну академију. На бази свог предзнања примљен сам одмах на трећи семестар, а већ после три године био сам дипломирани професор металне пластике. Мој дипломски рад, сребрни послужавник израђен у кинеском стилу, изложен је и дан-данас у Академији.

Моја жена Хава искористила је послератне несташице и продавала је на улици четке. Морали смо од нечега да живимо. После тога она је студирала хемију а ја сам почео да радим. Мој таст унајмио нам је стан у најлепшем крају Будима, а ја сам једну собу преуредио у радионицу. Било је пара, било је љубави, било је наде. Сањао сам да постанем нови Бенвенуто Челини, онај млетачки вајар који је одушевио Гетеа и Берлиоза. Челини је био дворски уметник код Козима И. Медичија, а ја сам постао дворски уметник комунистичког режима. Желим само да кажем да сам, између осталог, израђивао и одликовања које је држава додељивала уметницима за њихову уметност или за марксистичку непоколебљивост. Верујем да та моја дела и дан-данас красе витрине одабраних појединаца тадашњег мађарског режима.

Можда је некоме тешко да схвати да сам некад израђивао филигранске златарске производе, али и дан-данас израдим понекад понешто за најбољу од свих жена. С времена на време морам да јој пружим опишљиве доказе да нисам све то измислио.

Ипак, мој пут у књижевност већ је био трасиран, захваљујући тетки Ани. Једног дана скренула ми је пажњу на национално такмичење које је расписао књижевни часопис „Свет“. Тај часопис имао је висок тираж па су и награде биле атрактивне. Ипак сам одбио предлог тетке Ане, рекао сам јој да сам одавно одустао од литерарних амбиција и да у фиоци немам ама баш ништа што би било вредно објавити. Међутим, моја тетка била је тврдоглава па је навалила да пошаљем онај свој рукопис о ћелавцима који сам најврљао онда у свом подрумском скровишту.

Тетка Ана била је сестра моје мајке. Била је административна сила у једној банци, позната по брзом куцању на писаћој машини. Као што се мајка удала за свог шефа, тако је и тетка пошла за господина управника. Та појава и није тако чудна кад се узме у обзир да се директори често жене својим секретарицама у варљивој нади да ће послушност и верност у канцеларији пренети и на породични живот. Уосталом, тетка Ана избегла је смрт захваљујући далековидости родитеља свог мужа. Они су још пре његовог рођења прешли на хришћанску веру. И тако је моја отресита тетка дешифровала мој рукопис, откуцала и послала без мог знања на такмичење.

После неколико недеља зазвонио је телефон и јављено ми је да сам освојио прву награду.

Ипак тај мој роман, крунисан наградом, није никад објављен. Само што је жири обелоданио своју одлуку, пало је некоме од њих на памет да је глава тадашњег диктатора Ракосија гола као угланцана билијарска кугла. И тако је мој роман опет прогутала нека фиока. Ипак ми је пре тога отворио врата „Лудаша Мађаша“, сатиричког часописа који је добио име по једном народном јунаку, некој врсти мађарског Тила Ојленшпигла, часописа који је био врло омиљен и имао високи тираж.

С времена на време написао бих неки прилог за тај часопис, више части него хонорара ради. Новцем који сам добио од књижевне награде купио сам свој први моторцикл, а из тог малог флерта родила се доживотна љубав. Био је то аустријски „пух“, црн и тих, који сам у редовним размацама растављао и поново састављао.

После петнаестогодишње романсе с мотоциклима прешао сам на четири точка, али сам у себи остао веран младалачкој љубави. Откако су јапанске лепотице освојиле светско тржиште, моја љубав добила је нове импулсе. Ипак се не усуђујем да зајашем те нове огњене коње него их само гледам, као што су она три старца гледала Сузану док се купа.

Тада сам се ипак још највише бавио златарством. У међувремену сам опремио и праву правцату радионицу. Крајем 1945. године добио сам понуду да се запослим у редакцији „Лудаша Мађаша“ и тако сам једним скоком прескочио више пречага на друштвеној лествици комунистичког друштва.

Захваљујући повластицама које су се изненада излиле на мене као млака кишица, постао сам угледан члан владајуће класе. Добијао сам већа следовања животних намирница, легитимацију којом сам се бесплатно возио у свим средствима јавног саобраћаја, био сам ослобођен мрских пореза и имао сам приступ до места о којима обични смртници, који нису припадали том новом племству, нису могли ни да сањају.

Био сам наиван и лакоуман као и сви остали, ништа није могло да поколеба моје поверење у моје добротинитеље. Осим тога, није баш лако одбити велико следовање маслаца и брашна кад се заузврат од тебе тражи само једна ситница, а то је да прећуткујеш истину. Па шта онда, умиривао сам сам себе. Кад ме већ нико ништа не пита, не морам ваљда да вичем на сав глас да знам истину.

Главна мета напада „Лудаша Мађаша“ била је омражена црна реакција, речју, све што је одступало од партијске линије. А сви су знали каква је партијска линија.

Ко год мисли да се под диктатуром непрестано одозго добијају тачна упутства, тај нема појма шта је право угњетавање. Сваки књижевник тачно зна шта се од њега очекује. Тек у изузетним случајевима добија на обичним папирићима пријатељске савете о чему треба да пише а у шта не треба да дира. У тој телепатски вођеној дисциплини могу ипак да се поткраду грешке, а онда лете главе.

И моја глава умало да одлети, бар једанпут. Тада ми је већ била поверен частан и мрзак задатак да састављам текст за

карикатуру која се редовно објављивала на насловној страни. Та карикатура имала је функцију уводника, њоме су се коментарисали најважнији политички догађаји и прибијали на стуб срама непријатељи радничке класе који нису били способни да мисле на дијалектички начин. А тако лако је било дијалектички мислити, једноставно није требало мислити, то је све.

Пропаст се надвила над мојом главом једне недеље у којој се ама баш ништа није догодило. Владало је тотално политичко затишје. Карикатуриста није нашао ништа што би га надахнуло па ми је дао zgodну али прилично безвезну карикатуру која је представљала неку источњачку сцену из *Хиљаду и једне ноћи*. Текст који сам коначно смислио био је у најмању руку исто тако безвезан као и сама карикатура:

„Бадавације, ево вам муфтије!“

Нешто пре закључења броја зазвонио је телефон, главни уредник пажљиво је саслушао саговорника, два-три пута снажно заклимао главом и онда нам свечано објавио:

- Управо су ми из ЦК јавили да за два дана стиже у Будимпешту југословенски председник маршал Тито. Од чланова редакције очекује се да изразе поштовање и љубав које слободни мађарски народ осећа према том заслужном борцу за победу социјализма.

Тако се онда говорило и тешко оном ко би се при томе макар и овлаш осмехнуо, јер нико није знао ко је од колега облигатни денунцијант.

Сходно ситуацији, наручио сам из архива фотографије друга Тита на којима је изгледао посебно снажно и свечано. То уопште није било тешко јер је маршал био стасит човек који је касније кад му је било скоро деведесет година, имао дивну бујну косу, црну као што је била омражена реакција или одређена фарба којом се боји коса.

Све се то догађало много пре него што је Југославија искључена из Информбироа, док је Тито још уживао глас бесмртног хероја мировне стране. Изабрао сам једну слику, одредио јој место у десном горњем углу насловне стране, написао изнад ње: „Добро

нам дошао, вољени маршале Тито!“ и вратио се својим верним мотором задовољан кући.

Сутрадан ујутру дочекале су ме у редакцији ћутљиве колеге чија боја лица једва да се разликовала од бело окречених зидова. Без речи су ми пружили нови број нашег листа. Фотографија је додуше била крунисана натписом „Добро нам дошао, вољени маршале Тито!“ али је испод слике живе легенде писало „Бадавације, ево вам муфтије!“

У тим временима стаљинистичког терора није било ни најмање сумње да ми је судбина запечаћена. Питање је само било да ли ћу да завршим сам у подрумским мучионицама или цела редакција. Главни уредник, такође блед као крпа, врпољио се на својој столици, наредио нам је да останемо на својим местима и одвезао се на разговор с Маћашем Ракошијем. Чекали смо на извршење пресуде.

Главни уредник био је књижевник Габор Андор. То што га је Ракоши уопште примио имао је да захвали чињеници да је био стари комуниста. Био је један од оних који су после пропасти владе Беле Куна побегли из Мађарске у Русију и после 25 година, уз помоћ бајонета Црвене армије, поново преузели власт у Мађарској. Сати су нам одмицали споро као дани. Коначно се Габор вратио и рекао нам је да смо боље прошли него што смо могли да се надамо. Ракоши је одлучио да прихвати извињење свог доброг пријатеља. Да је тог јутра генерални секретар Партије случајно устао на леву ногу, Ферике би лично упознао Гулаг у Сибиру.

Ни после тога нисам још до краја прозрео ситуацију, али сам постао буднији. Принцип да човек не мисли својом главом био је претпоставка за функционисање комунизма. То ми је постало јасно већ на првој прослави Првог маја. Свакако да је то био незабораван Први мај, као што је свака комунистичка приредба морала да буде незаборавна. Режиму су били потребни ти врхунци уметничког заноса као и свим великим религијама. Нису случајно комунисти штошта позајмили од Католичке цркве.

Уместо исповедања, на пример, увели су самокритику, а стара добра Инквизиција била је узор мучитељима у Штазију. Лукаво

смишљене методе великог инквизитора Торквемаде усвојене су и на подручју државног психичког терора. Бољшевичке јеретике нису називали издајцима ни отпадницима него смрдљивим пацовима из клоаке реакције. И Ферике је у тој држави, коју је Орвел онако визионарски описао, пао под утицај комунистичких слепаца као и све остале интелегентне и оштроумне колеге у редакцији „Лудаша Мађашија“.

Корачали смо у беспрекорним редовима кроз град, носили транспаренте, урлали да челична песница пролетеријата зна где треба да удари, и клицали министру унутрашњих послова Ласлу Рајку да је он победнички мач ослобођеног, срећног народа, све док га нису обесили као прљавог ционистичког издајцу. Подразумева се да смо приступали добровољно, без икакве присиле. Нико није морао да учествује у тим парадама, него „само они који то заиста желе, другови“. И, за дивно чудо, сви смо то желели.

Смучило ми се тек кад је наш главни уредник Габор, поводом 400.000 продатих примерака листа, најавио прославу. Прожет пролетерском солидарношћу, хтео сам да позовем на прославу и раднике из штампарије.

– Немој – задржао ме је Габор – радници смрде.

Такве симптоме сам потискивао у себи јер сам се у ствари добро осећао у редакцији. Скоро све колеге су биле старије од мене, ја сам био Бенџамин и зато општи љубимац. Мој духовни отац био ми је заменик главног уредника Таби Ласло, невероватно оштроуман хумориста и циник из уверења. Он је избегао смрт у холокаусту на сличан апсурдан начин као и ја кад сам побегао из руске логорашке колоне.

Године 1942. Таби је био с другим Јеврејима у сточном вагону који га је возио из руске равнице кад су нацистички стражари изненада зауставили воз. Табија су послали по воду у оближње село. Али управо док је он пумпао воду, воз је кренуо даље и он је остао у селу с кантом у руци. Рекао ми је да управо тој канти има да захвали што је остао жив, јер док ју је год држао у руци, сви су мислили да је управо примио нечији налог.

Пола рата је провео с том кантом у руци. После неког времена наишао је на преостале војске мађарске јединице која је

претрпела тежак пораз на Дону па им се ненападно придружио. С њима је био и у цркви на миси захвалници где су му се, при температури много нижој од нули промрзли прсти на нози.

Кло је само живот све то изрежирао! Тај човек је стотине километара срећно препешачио на својим излизаним ђоновима, а на миси захвалници на крају, кад се спасио, остао је без прстију на нози! Рекло би се да судбина воли црни хумор.

Хумористички дар помаже човеку у животу, поготово под диктатуром. Срећом, хумор, посебно јеврејски, врло је отпоран на све. На врхунцу прославе доношења петогодишњег плана шапутали смо један другом у редакцији да би „несташица тоалетног папира, која је планирана за две године, могла да наступи већ ове године“. А када би случајно неко из редакције простењао, опоменули смо га:

– Само без политичких алузија, друже!

А да и не говоримо о завитлавању које сам ја практиковао с „водећим социјалистичким хумором“. Кад је из ЦК стигла инструкција да „Лудаш Маћаш“ не сме да се штампа у шест боја зато што се совјетски сатирични лист „Крокодил“ штампа само у четири, осветио сам се тако што сам у сваком броју објављивао грозоморне совјетске вицеове из „Крокодила“.

Бесмисленост је била органски део режима, иако је сваки, ма колико апсурдан поступак, имао своје идеолошко оправдање. У томе је била главна разлика између комунизма и организованог криминала. Док мафија има јасне циљеве и правила, а да и не говоримо о строгим породичним законима *Коза ностре*, комунизам је био само један велики неред.

Ако човек посматра ту појаву из прикрајка, рецимо као историчар или социолог, можда и може да открије неке законитости. Али, ако се налази унутар саме те појаве, као што сам ја био, онда не зна од данас до сутра шта је опортуно или дозвољено, шта је по живот опасно а за та може да буде награђен. Деспотске диктатуре самом својом суштином изазивају смртни страх како би људе држале у шаху, а увек лако могу да нађу помагача у злочину.

Моју комшиницу, председницу забрањене Социјалдемократске странке, одвели су силом из стана у три

сата ујутру. О њој се никад више ништа није чуло, једноставно је нестала без трага. Тек после неколико месеци њеној родбини враћено је њено крваво рубље без речи коментара.

Али нас, уреднике „Лудаша Мађаша“, клонове међу новинарима, штитио је друг Лењин лично. У једном његовом тексту пише на име да на свакој важнијој функцији треба да буду особе радничког или сељачког порекла. Међутим, пак постоји један изузетак, додао је, а то су хумористи који успевају само у крилу оне проклете буржоазије, па на том подручју ти реакционарни елементи привремено морају да се трпе.

Нашем главном уреднику већ тада је било јасно да тај изузетак неће дуго важити. Упозорио ме је на то и љубазно ми препоручио да уђем у Партију. Ја тада више нисам био смотан, знао сам шта је Комунистичка партија, јер је сваки члан редакције одлазио, добровољно, разуме се, једанпут недељно на марксистичко-лењинистичко-стаљинистички семинар, који је водила другарица Клајн. Учили смо напамет Стаљинову Библију, „Историја СКП(б)-а“, само што нам појам „дијалектички материјализам“ никако није ишао у главу, као ни „материјалистичка дијалектика“. Ја ни до дана данашњег нисам одгонетнуо ту загонетку, данас то смем да признам, хвала Богу.

На крају школског часа другарица Клајн је овако завршила предавање:

– Другови, данас смо добрано поодмакли у упознавању дела Лењина и Стаљина. Колико је сати?

Устао је један од наших најстаријих колега, Киралихећи Пали. Он је на почетку тридесетих година емигрирао у Америку, направио каријеру у Холивуду и врло брзо потом вратио се у Мађарску да не закасни на експресни воз за Аушвиц, како је сам причао. Измакао је крематоријуму али је упао у стаљинистичко заточеништво, а сад је устао и озбиљно одговорио другарици Клајн:

– Друг Лењин каже да је пола седам, другарице Клајн.

То је апсурдан хумор, толико апсурдан као што је и судбина мађарских Јевреја и као што је и следећа истинита прича.

Била је година 1942. На широким руским снежним пољима среле су се две колоне јеврејских робова у мађарској војсци,

исцепаних и похабаних одела, попуњених новинским папиром, у ципелама оплетеним жицом. У једној колони ћопао је чувени кабаретиста Холми, а у другој познати новинар Голдман. У будимпештанским интелектуалним круговима било је познато њихово вечито супарништво. Кад су пришли ближе једни другима, препознали су се, а Голдман, онако полумртав и безуб, обратио се аристократски елегантно одрпаном кабаретисти овим речима:

- Код кога шијете одела, пријатељу?

И наставио је да посрће кроз снежну пустињу у сигурну смрт. То Вам је стара јеврејска верзија изреке „умрети од смеха“.

Пали, који је цитирао Лењина у пола седам, нестао је без трага две недеље после тога. Чим би неко нестао, нестало би и сећање на њега. Нико није питао где су га одвели ни кад ће се вратити, шта је с његовом породицом. Његово место остало је празно, испражњен му је писаћи сто, име му је избачено из списка чланова редакције.

После неког времена нико више није знао да ли је заиста некада живео или је то само пука уобразиља. Заборав је био спасоносан, човек никад није знао шта ће прошлост да му донесе.

Тек пре неколико година сазнао сам шта је било с Палијем. Кад сам поново посетио Мађарску, састао сам се с двојицом својих последњих колега који су још били живи. Они су ми испричали да су Палија отерали у неки колхоз на „преваспитавање“. Морао је да ради најтеже физичке послове и, што је за њега било још горе, из дана у дан да слуша бескрајне идеолошке придике.

На савет главног уредника, поднео сам молбу да ме приме у Партију па су ме позвали у комитет. Да бих донекле прикрио своје грађанско порекло, преко ноћи сам своје презиме Хофман мађаризовао и тако постао Кишонт. Пред другом који ме је примио, лежало је на столу брдо папира, а кад сам сео, почео је он нешто да листа да ми покаже да је мој живот пред њим као отворена књига.

- Друзе Кишонт, Ви дакле желите да приступите елити радничке класе?

- Да, друже, то ми је животни сан.

- Ако је то истина, онда Вас питам зашто сте из редакције донели кући забрањени капиталистички петпарачки лист „Швајцер Илустрирт“?

- А кад је то било, друже?

Тачно је знао. Неко је чак запазио да сам га читао и у трамвају.

- Друже Кишон, како сте могли, као представник мађарског радног народа, да учините нешто тако гнусно?

Одговорио сам му:

- Као новинар који се у свом мишљењу држи социјалистичких идеала, сматрам својом дужношћу да се, прожет пролетерском будношћу, информисем о непријатељу. Како ми можемо, друже, да се боримо против њега ако не познајемо све његове подле побуде и прљаве трикове? Ето, зато сам, само зато, друже, потегао за тим бедним капиталистичким ђубретом, како бих сутра могао још боље да служим социјалистичким снагама.

Друг је промрмљао нешто себи у браду, размислио је и онда ми саопштио да се моја молба одбија зато што код мене није још потпуно развијен осећај солидарности с пролетерским покретом. Обећао сам му да ћу посебно да се потрудим око свог преваспитавања како бих могао да буде примљен у елиту радничке класе. Затим смо се поздравили подигавши шаку у ваздух и рекавши један другом: „Слобода!“ јер је то био уобичајен поздрав у том највећем затвору на свету.

Ипак ме никад нису примили у Партију. Пре него што сам прикупио потребну количину патриотске свести, напустио сам Мађарску. Наиме, управо за време тог преслушавања први пут сам осетио неодољиву пролетерску жељу да збришем из слободне Мађарске.

Једно вече, пошто смо још једанпут заједно отпевали псалм Стаљину, пошао сам с уредником Табијем кући. На Маргаретином мосту на Дунаву, он се опрезно осврнуо око себе и шапнуо ми на ухо:

- Од свега тога хвата ме мука. Да сам у твојим годинама, ухватио бих маглу.

Ипак се нисам још сасвим одлучио. У редакцији ми је било добро, а моји скечеви извођени су с великим успехом на малим сценама, не само захваљујући мом таленту него и зато што сам

био готово једини драмски писац који је од малог човека с улице направио позоришног јунака. После сам неке од тих својих скечева превео па су их изводили познати комичари од Италије до Америке. Међутим, 1949. године за мене су се интересовала само позоришта у Мађарској а ускоро је требало да ми изађе и збирка кратких прича. Зашто бих тај безбрижан и пријатан живот заменио скроз-наскроз неизвесном будућношћу?

Ипак ми Табијев савет није излазио из главе, поготово што ме и самог све више обузимало гађење. И шта је тада урадио велики режисер Случај? После неколико дана примио сам позив од самог министра културе и просвете да га посетим. Примио ме је изванредно љубазно, није штедео похвале на мој рачун и изразио је жељу да напишем први мјузикл у социјалистичком духу. Опрезно сам га приупитао да ли друг министар можда већ има неку идеју на уму. Одговорио ми је:

- Напишите једноставно мјузикл о водећој улози индустријског пролетеријата у преображају друштва.

- Друже Реваи - одвратио сам му - сместа ћу се посветити том узвишеном задатку. Слобода!

Отишао сам из његовог кабинета с чврстом намером да коначно озбиљно схватим тај поздрав.

Али где сам могао да одем? Израел за нас није тада још био никакав појам, изгледало нам је да се његова борба за ослобођење води на некој другој планети. Читао сам додуше у новинама да су Израелци срушили пет британских борбених авиона, и сећам се како сам се чуддио што Јевреји у Палестини знају да рукују оружјем. Чудио сам се, али то је било све.

Међутим, тада нам је моја сестра Агнес дошла из Карлових Вари у посету и рекла нам је да се оданде може отићи у Израел. Чехословачка влада допуштала је Јеврејима да се иселе у нову јеврејску државу. Аги и њен муж намеравали су да искористе ту могућност, а можда бисмо и ми могли да се преко Чехословачке легално докопамо Запада? Али за то на је била потребна дозвола за иселење у Чехословачку, а тај ретки документ је добијао, ако се уопште и издавао, само један брачни партнер, а други се задржавао као талац.

Моје одуговлачење да донесем одлуку довело је после неколико недеља до праве филмске сцене. Обећао сам Аги у четири ока да ћемо да се иселимо с њом у Израел, али је она заборавила да је исељавање из Мађарске у било коју другу земљу осим у Чехословачку строго забрањено. Кад је она хтела из Карлових Вари телефонски да нам да упутства шта да предузмемо, ја сам морао огорчено да одбијем њен предлог, а она није могла да се начуди шта се догодило. На свој потпуни очај, чула је како јој одговарам, из страха да нас прислушкују.

- То је, другарице сестро, гнусан предлог. Радије бих умро него што бих напустио своју социјалистичку домовину!

Што се она више трудила да ме наговори да заједнички емигрирамо, то сам ја жешће дрхтавим гласом истицао своју непоколебљиву приврженост Партији и радном народу. На крају је она спустила слушалицу чврсто уверена да јој је вољени брат пошандрцао.

Тек тада смо Хава и ја почели да се спремамо за бекство. Нисмо намеравали да напустимо домовину победоносног социјализма из сопственичке нужде као многи други, него из душевне тескобе. Ја сам морао за собом да оставим домовину и матерњи језик, изванредан друштвени статус и врло пристојне приходе и да одем у пустињу, у неизвесност. Само комунизам је могао да постигне тако нешто.

Морали смо да пронађемо прави начин како да побегнемо. Тада је још, срећом, могло да се путује по земљама у источном блоку. Тако је, рецимо, могло да се отпутује из Мађарске са службено организованом групом туриста. На тај начин смо добили излазну визу да посетимо неку изложбу у Прагу. Све што смо имали оставили смо за собом својим најбољим пријатељима, који су нам за то дали неколико долара сакривених у чарапи. Ипак, дан уочи одласка Хава је од страха и узбуђења добила високу температуру па смо се прибојавали да неће моћи да поднесе путне напоре. Зато сам назвао државну туристичку агенцију да се распитам за следеће термине.

Јавила се нека збуњена млада девојка чији пискутави глас нећу заборавити до краја живота. Не, она, на жалост, не зна када ће да крене следећа група, ако уопште крене, наши папири су

закључани у фиоци, а кључ је код њеног шефа, не, на жалост, она нема појма када ће он да се врати, страшно јој је жао али ми заиста не може помоћи.

Замуцкивање те девојке изазвало је у мени озбиљну сумњу да ћемо икад више добити излазне визе. Да та девојка није била толико смушена, ја би и данас био пензионисани мађарски новинар, сиромашан, непознат и огорчен. Зар не може, у ствари, да обесхрабри човека чињеница да најважније одлуке у животу не доноси он сам?

Били смо дакле у последњој групи која је возом отпутовала у иностранство. Сутрадан ујутро потражили смо у Братислави јеврејску општину и тамо изјавили да желимо да побегнемо у Израел.

- А да ли сте Ви уопште Јеврејин? - упитали су ме опет због моје спољашњости.

Тутнули су ми у руке јеврејски молитвеник, који сам прихватио наопако јер нисам баш често пре тога видео хебрејска слова. Није их задовољило ни стање моје обрезаности. Тада су се наине нацистички ратни злочинци издавали за избеглице па су се ради тога чак и обрезивали. Срећом, сетио сам се неколико речи из оног неразумљивог текста који сам изговарао при обреду бармицве.

Доделили су нам човека по имену Ковач, члана оне дивљења вредне тајне организације која је пола милиона Јевреја прокријумчарила из Европе у Израел.

После неколико дана Ковач нас је одвезао на железничку станицу. Чланови јеврејске тајне организације поткупили су словачке жандаре да дозволе да се с још неколико младих бегунаца укрцамо у воз, пошто су нас, дабоме, олакшали за сав наш новац, сатове и накит.

Сакрили смо се под хрпу сена у сточном вагону и воз је ускоро кренуо. Прво што сам угледао кад смо стигли на одредиште био је плакат на коме се видело како кардиналу Мидсентију у затвору силом дају инекцију. Тада, на врхунцу хладног рата, на Западу су веровали да НКВД на тај начин измамљује од својих жртава признања за никад почињене злочине. Данас се зна да то исто може да се постигне систематским ускраћивањем сна и

држањем у мрачној самици. Било како било, схватили смо да смо у Бечу, на слободи. Пао сам на колена, пољубио прашњави асфалт на перону и од радости и олакшања бризнуо у плач.

Никад, зачудо, не сањам доба нацизма, али врло често сањам како сам се вратио у стаљинистичку Мађарску, како ударам главом о зид и вичем:

- Идиоте, зашто си се вратио? - Тог сна још не могу да се ослободим. У једном другом ружном сну који се понавља, пишем матурски задатак из математике и никако не могу да се сетим шта су синус и косинус.

Нашли смо се дакле у Бечу с хиљадама јеврејских избеглица из свих делова Европе. Било је то време великог таласа досељавања у Израел који се звао „Алија“. Милион избеглица придружило се тада Израелцима којих је било свега 600.000. Најпре су нас сместили у Ротшилдову болницу. После неколико недеља стигли су за нама и родитељи моје жене, који су имали право да се иселе из Мађарске јер су били аустријски држављани. Преселили смо се у бедан стан који су они изнајмили.

Беч је четири године после рата изгледао управо као у филму *Трећи човек*. Острво опкољено совјетским тенковима, под влашћу четири окупационе силе. У том послератном хаосу цветао је шверц. Све је могло да се купи, од лажних пасоша до морфијума, од машина из стратешких резерви америчке војске до плаћених убица. Новац који је мој таст понео са собом променио сам на црној берзи у доларе, па смо купили токарску клупу и разне машине. Хавин стриц, који је живео у Америци, послао нам је 100 британских фунти па смо и ту крупну своту уложили у техничку опрему.

За време тих припрема за неизвесну будућност, неки пољски варалица утрапио је Лисију „машину за електронску производњу дугмади“ и сировине за ту сврху које су биле довољне да снабдемо дугмадима сав Блиски исток у наредних десет година, само кад производња сваког дугмета не би трајала три и по минута. Да не дужим, помно смо утрпали све своје залихе у контејнер који је за пола године требало да стигне у Израел.

После неколико месеци, четири или пет, дошло је време да кренемо на пут. Потрпали су нас у теретњак, свако је носио са собом свој ковчежић, а у возачкој кабини седео је наш вођа пута снабдевен гајбицом вотке. Изашли смо из Беча и приближили се совјетском сектору. С обзиром да нисмо познавали пут, бојали смо се да поново не паднемо у руке нашим „ослободиоцима“. Међутим, били смо врло пријатно изненађени. Кад год бисмо се приближили некој контролној тачки, наш возач би бацио кроз прозор у великом луку боцу вотке па смо мирно наставили пут. Кад смо остали и без последње боце у сандуку, били смо већ у Италији.

У луци у Барију чекао нас је расклимани избеглички брод „Галилеја“. На ту олупину су, уз многобројна извињења, укрцали нас 3000 људи. Осећали смо се као кокошке допремљене у великом кавезу на пијацу, кокошке које кокодачу на дванаест различитих језика и немају ништа заједничко осим страха и наде. Кад смо се приближили обалама нове домовине, поделили су нам слатке наранџе, а група девојака позвала нас је да заиграмо с њима коло, које нам се у први мах учинило да је румунско, али смо ускоро дознали да је то у ствари наше национално коло звано „хора“. Око средине маја 1949, кад су већ били замрли последњи хици у ослободилачком рату стигли смо у Израел.

Већ сам у својим ранијим књигама испричао како ми је ново име дао непознати чиновник у луци у Хаифи. Питао ме је на јидишу:

– Како се зовеш?

Одговорио сам му:

– Кишонт.

Он је записао „Кишон“ и приупитао ме:

– А име?

– Ференц.

– Таквог имена нема – промрсио је и записао „Ефраим“.

И то смо дакле обавили.

Из луке су нас одвезли право у логор „Врата домовине“, огромно насеље од барака покривених таласастим лимом у који је сунце несметано упирало. Оба моја пријатеља била су сместа

регрутована. Ја сам био ослобођен војне обавезе јер сам био ожењен.

Хава и ја смо доспели у бараку с неком мароканском породицом од једанаест чланова. Цика слатких малишана била је заглушујућа, без обзира на то да ли их је отац тукао или миловао. Хава која је знала понешто француски упитала је човека шта је по занимању:

– Машиновоћа – одговорио јој је.

Трудећи се да настави разговор с њим, Хава га је упитала на којим пругама у Мароку је возио возове. Господин Са'адја одговорио јој је да није никад управљао локомотивом, али да је то иначе лепо занимање.

Кад смо отишли из тог логора даље, заборавио сам на Са'адју и његову породицу. Међутим, после неколико година он је поново оживео ма мом писаћем столу као Салах Шабати, национални јунак мог позоришног комада, филма и мјузикла. Био сам толико слободан да му променим занимање. Мој јунак није машиновоћа него обућар који никад у животу није видео калуп за ципеле.

Био сам радознао како ће на мене да делују сусрети с људима тако различитих култура који су боравили у том логору, али до правих сусрета уопште није дошло. Ни с ким од њих нисам могао да разговарам јер једини језик који сам у својој новој домовини разумео био је језик птица. Само неколико корака од мене живео је тада мали, дванаестогодишњи марокански дечак који би ме свакако занимао, јер је после одиграо одређену улогу у мом животу. Тај дечак био је Зев Ревах а дошао је у Израел с породицом свог оца, рабина. После четрдесет година играо је главну улогу у мом мјузиклу *Салаху* на сцени Народног позоришта. Још једна прилика да се понови како је живот заиста велики режисер и како није ни лош хумориста.

Јарон: *Шта мислите о односу европских Јевреја и Јевреја из арапских земаља?*

Покушаћу да одговорим на то питање најискреније што могу. Мој однос према тој проблематици је противречан. Кад сам дошао у Израел и први пут се суочио с том оријенталном културом, био сам разочаран. Имао сам утисак да је културни

ниво оријенталних Јевреја испод нашег. Истичем да сам имао „утисак“, а не да сам тако и мислио јер сам се стидео тих својих осећања.

Покушао сам да изнесем ту своју самокритику у књижевним делима. Тако сам написао и позоришни комад *Црно на бело* за Народно позориште. Ту сам однос између етничких група у својој домовини упоредио с односом између белих и сивих мишева, при чему бели мишеви који потичу из Европе мисле да их је домаћин куће створио на своју слику и прилику, а сиви мишеви мисле само на мачке, ни на шта друго. Тај комад инсцениран је врло маштовито и отада је извођен на многим позорницама, па и на Западу. Ипак, сумњам да је схваћена његова друштвена порука.

Својски сам се трудио да схватим сиве мишеве, али сам се прибојавао да ћу после новог таласа досељеника из арапских земаља морати да живим с монотоним источњачком музиком. Бојао сам се те стране културе чији језик не разумем. Тек сам мало-помало схватао да је тај мој страх био неоправдан, не само зато што сам научио да ценим таленте оријенталних Јевреја с којима сам се спријатељио, или можда зато што сам открио да се источњаци могу преваспитати у Европљане, него и зато што сам одједном спознао, баш као да сам из мрака изашао на светло, да чињеници да наша држава постоји имамо у ствари да захвалимо оријенталним Јеврејима. Испрва сам се прибојавао да ће се код нас угасити европска културна баштина, а онда сам изненада схватио да без оријенталних Јевреја Израел не би опстао.

То је прави однос према домовини, однос који узима у обзир значење оријенталних Јевреја из исламских земаља за Израел, родољубље без сумње и без комплекса. Они још могу да мрзе непријатеља као што сваки нормалан човек и треба да се брани од свих оних који га нападају. У оној маси која је у Тел Авиву демонстрирала против рата са ПЛО-ом у Либану, скоро да нисте могли да видите оријенталне Јевреје, а то није случајно.

Ипак, хтео бих да избегнем сваки неспоразум у том погледу. Ја поштујем људе који припадају другим културама, управо зато што знам да су другачији. За мене је расизам неопростив грех, а у расизам спада и мржња сопствене расе.

Мислим на ону мржњу на саме себе која је обузела левичарске интелектуалце у Израелу, који су, уосталом, готово искључиво европски Јевреји. Више пута сам размишљао о том облику јеврејског антисемитизма. Можда је 2000-годишњи прогон Јевреја уверио неке од њих да су Божја пасторчад, вечите жртве, па се то горко уверење преноси с колена на колена и подстиче неке јеврејске интелектуалце у иностранству и „душебрижнике“ у Израелу да непрестано клевећу нашу домовину.

Јарон: Причате о интелектуалцима као што пољски антисемити причају о Јеврејима. Откако у њиховој земљи нема више јеврејских интелектуалаца, они једноставно све интелектуалце називају Јеврејима.

Немам ја ништа против интелектуалаца, него само мрзим мржњу на себе саме. Чак помало завидим Палестинцима на њиховој бескомпромисној борби за своју ствар.

Желим да кажем да ми који смо преживели холокауст не бисмо смели да будемо некакви душебрижници, да би нам жртве из наших редова морале бити више при срцу него убице из терористичких организација, без обзира на то какви им мотиви били. Ја признајем да нисам никакав либерал, него човек који и кад падне мрак радо излази у шетњу по улицама, и који нипошто не заступа мишљење да му деца морају узимати дрогу зато што је то једноставно цена демократије, јер препродавци дроге не смеју да се осуђују на казне доживотног затвора.

Антилиберал као што сам ја тврди да смо се сви ми вратили у домовину својих предака да решимо проблеме прогоњеног јеврејског народа, а не проблеме 21 арапске државе.

Ја лично мислим да је либерална линија председника Џимија Картера проузроковала светску катастрофу, и да ће и наши унуци још да трпе од последица његове политике „заштите људских права“, после смене окрутног персијског шаха човекољубивим ајатолахом Хомеинијем.

Ја ћу и даље да тежим за истим циљем као и либералне снаге у Израелу, за миром са нашим комшијама. Само што они желе да постигну тај циљ спречавањем даљег насељавања Јевреја, а ја претњом подизања нових насеља. Према томе, једина разлика међу нама је у методи. И још нешто никако не смемо да

сметнемо с ума, а то је да смо још увек у ратном стању с већином арапских земаља.

Него, хтео бих да наставим са својим животописом. Године 1950. запажао сам у Израелу само оно што се мене лично тицало. Превише се утисака било нагомилало да бих могао одједном да их средим. У етапном логору је било превруће, нисмо имали посла, оглувели смо и ослепели, спавали на исцепаним душецима, а тешко је било пазити на личну хигијену јер су јавни тушеви били далеко и владала је несташица сапуна. Најгора је ипак била неизвесност. Кад ћемо да се извучемо одатле. Куда ћемо даље?

Понекад би ме спопала чежња за мирним животом који сам оставио за собом, иако ми је било јасно да повратка нема. Већ сам из Италије послао колегама у редакцији разгледницу на којој сам написао: „Много поздрава слободним Мађарима од слободног Кишонта“, потпуно у духу сабласне комунистичке ироније да се име угњетавачке државе увек украси атрибутом „слободна“.

Још у Бечу ми је један познаник, који је напустио Мађарску мало после мене, пренео поруку: главни уредник Габор лично гарантовао ми је да ми се ништа неће догодити ако се оканем ционистичких будалаштина и вратим у своју комунистичку домовину.

Дотле је у Израелу живот у логору текао својим једноличним током док једног дана није стигао преплануо, мусав момак у плавој кошуљи и сандалама. Тражио је неког Хофмана.

- Замолили су ме пријатељи из Будимпеште да Вас одведем у наш кибуц.

- А шта је то кибуц?

- Кибуц Вам је израелска радна задруга - објаснио нам је кршни младић. - Али морам прво да поразговарам са секретаријатом.

После неколико дана докотрљала се коњска запрега из кибуца „Кфар Хакорес“ из околине Назарета.

Сву своју имовину потрпали смо на брзину у два мала нарамка. Довезли смо се колима до стрмог и кршевитог брежуљка на чијем врху се нешто зеленело и могло се видети неколико

барака и једна зграда, „наш хотел, један од наших најважнијих извора прихода“, као што нам је објаснио наш пратилац. Доделили су нам собицу у једној бараци, у којој је био само један кревет и неколико пластичних сандука за поморанце уместо ормара. Одједном нам је животни стандард знатно порастао. Сутрадан ме је позвао секретар кибуца. Он је, срећом, говорио мађарски јер су у том кибуцу били скоро све сами Мађари. Становници су додуше међу собом већ течно говорили хебрејски, али су сачували наш типични акценат на првом слогу речи, тако да је све заједно изгледало као мађарски филм с титловима на хебрејском. С обзиром да сам ја поприлично време провео у том кибуцу, у својој наивности сам поверовао да је то прави хебрејски изговор. Зато и дан-данас изговарам „барака“ уместо „барака“.

Кад ме је секретар упитао шта сам по занимању, трудио сам се да га уверим да су ми као дипломираном металском вајару добро познати и сви браварски послови. Кибуцник (тако се зове члан кибуца) упитао ме је још да ли се можда разумем и у струју. У непобедивој мађарској војсци својевремено сам научио да на таква питања постоји само један одговор: „Питате ме да ли се помало разумем у струју? Драги мој пријатељу, Томас Едисон могао би код мене да узима допунске часове!“ И тако сам постао заменик главног електричара, а тај је био нико други него онај препланули младић који нас је довезао из логора.

Било је уобичајено да нови чланови буду првог дана слободни како би могли да упознају кибуц. Тако смо открили чудо заједничке трпезарије. Открили смо маслине, пистаће и бамије, дечји дом, плантаже цитруса и осећање заједништва којим је прожет живот у том колективу. Одавно Хава и ја нисмо били тако срећни као у „Кфар Хакоресу“.

Моја примедба изречена у секретаријату онако у шали: „Ја сам додуше мађарски писац али израелски електричар“, стављена је још исто вече на озбиљну пробу. Док смо седели за заједничком вечером, дојурио је секретар кибуца и замолио ме је да сместа дођем у хотел. Покварио се генератор и у хотелу је мрак као у рогу. Главни електричар покушао је већ да се снађе у оној

салати од каблова, али узалуд. Можда бих ја могао да им помогнем?

Био је то тек мој други дан у кибуцу а већ ћу бити раскринкан као фолирант. Очајнички сам се приближио оној грдосији у хотелском подруму коју је покретао бензински мотор. Стао сам пред компликовану разводну плочу од које је водило мноштво жица, нисам имао појма шта да радим сем да бројим дугмад на својој кибуцкој кошуљи и да молим Бога за ново издање библијских чуда.

Међутим, и опет ми је прискочио у помоћ онај велики режисер.

Док сам онако без везе петљао по кабловима, изненада ме је неко иза леђа приупитао:

- Да ли имаш неких проблема, пријатељу?

Био је то један од хотелских гостију којег је нестанак струје затекао у тоалету.

- Морати правити светло из генератор - одговорио сам му на свом рудиментарном хебрејском.

- Дај да ја видим - предложи ми *Deux ex machina* - ја сам електроинжењер.

Човек је разгледао неко време разводну плочу, цимнуо мало овамо, мало онамо, и гле, би светло! Пољубио сам му руке и вратио се у трпезарију. Усред бурног аплауза присутних, скромно сам се провукао између столова и сео на своје место окружен задивљеним погледима девојака. Те вечери родила се једна легенда. Кибуцом се муњевито пронео глас:

- Међу нама је и један електрогеније!

Неколико месеци сам био електричар док кибуцници нису мало-помало посумњали у моје стручно знање. Тада су ме преместили на плантажу цитруса, где сам копао јаме за стабла, пребацивао шмркове и преждеравао се од поморанци. Вероватно сам мало у томе и претерао јер ми се пробудио успавани чир на желуцу па сам морао да се одрекнем цитруса. Моје следеће радно место било је коњушар. На тај посао сам такође дошао захваљујући лажном приказивању чињеница.

Тврдио сам наике да сам добар јахач, иако сам до тада јахао само на дрвеном коњићу у дечјем вртићу. Подразумева се да су ме коњи у кибуцу из така прозрели па сам падао с њих као зрела

крушка. При једном паду сломио сам два ребра, али пошто сам се опоравио од шока, постао сам после неког времена сасвим пристојан јахач. За неколико месеци већ сам јахао по киши без седла, баш као да сам се сродио с мајчицом Природом. Постао сам луд за коњима, спријатељио се с тим лепим животињама.

Мој главни посао као коњушара био је да јашем до пумпе за воду која је била неколико километара удаљена од кибуца. Тако сам свако вече задовољно галопирао на својој кобили Анабели по околним бреговима. Међутим, ускоро је прогрес стигао и до нас па су коњи нестали из кибуца и мојој коњушарској каријери одједном је дошао крај.

Али дотле је већ била на помолу нова каријера. Новине „Уј Келет“ које су излазиле на мађарском објавиле су једну моју причу и наручиле још нових текстова. Писао сам о свему што сам видео око себе. О машини за производњу дугмади у Бечу, о својим познаницима који су желели да се отарасе нових досељеника, о својим доживљајима као електричара и коњушара и о свим осталим утисцима који су нас у последњих неколико година преплавили као бујица.

Не знам баш да ли сам био први у Израелу који је свет једног емигранта приказао на хумористички начин, али нико пре мене није доживео такав успех. У мојим причама нису уживали само мађарски досељеници, јер их је у међувремену превео на хебрејски један стари песник мађарског порекла и објавио у књизи *Нови досељеник који нам иде на живце*.

Та књига доспела је у руке утемељивачу и главном уреднику дневника „Маарив“ и привукла његову пажњу. Укратко, већ неколико месеци по доласку у Израел био сам опет домак своје некадашње професије. Доживео сам успех зато што сам погодио у неуралгичне тачке друштва па су моје приче имале успех и међу староседеоцима у Израелу.

Међутим, морао сам да се опробам у још једној професији, која је, ма колико то невероватно звучало, подстакла мој литерарни успех. Оснивачи кибуца су наиме прописали да сваки кибуцник, од професора до баштована, мора неко време да обавља и кухињске и „санитарне“ послове. Тако сам и ја дошао на ред да чистим септичке јаме. Рибао сам под у клозетима, прао

шкољке лизолом и спаљивао употребљени тоалетни папир у зарђалим бурадима. Обављао сам те послове три дана, а онда се по обичају опет састао социјални одбор да се посаветује о следећем мом задужењу.

- Шта би још волео да радиш? - упитали су ме.

- У кокошињцу, у пољу, или би можда хтео да будеш Катица за све?

Катица за све био је стални помоћни радник који је ускакао свуда где је било потребно. Мислим да их је мој одговор ипак мало изненадио. замолио сам их наиме да и даље будем „санитарац“.

- Колико још дуго? - запитали су ме.

- До краја - одговорио сам.

Наиме израчунао сам тада да ми је потребно свега пола сата да очистим клозете да се блистају, а да онда у преостало време могу да учим хебрејски из граматике коју ми је позајмио један добар комшија. Пошто су се повукли на ванредно већање, одборници су ме поново упитали да ли остајем при својој намери.

- Ја обожавам тај посао - одговорио сам им. - Још ми је из млађих дана потајна жеља да чистим клозете.

И тако сам на клозетској шољи направио своје прве несигурне кораке у хебрејском језику.

Јарон: *Зар Вас није кибуц подсећао на омражено комунистичко друштво?*

То никако не може да се упоређује. Кибуц је пројекат вредан дивљења који се највише приближио позитивном остварењу утопијског колектива. Наш филозоф Мартин Бубер добро је рекао да је кибуц пример идеје која није затајила.

Ипак, признајем да ја нисам рођен за живот у колективу. У оним годинама тамо је друштвена равноправност била врховни закон. У томе се ишло тако далеко да кибуцник није смео ништа да поседује, чак ни тако безвредан предмет као што је чајник, ако нису и сви други чланови имали своје чајнике.

Једном је на скупштини чланова из мене проговорио хумориста:

- Принцип једнакости мора доследније да се спроводи у дело - изјавио сам. - С обзиром да сам ја овде једини који има кијавицу, предлажем да сви чланови кибуца обришу себи нос мојом марамицом како би се бацили подједнако поделили међу нама.

Секретар ме је оштро укорио. Рекао је да се с неким стварима ипак не можемо спрдати.

Уз то се проширила и гласина да се Хава и ја увече забављамо играјући с хотелским гостима. О томе није било ни говора јер сам ја после обављеног посла помагао Хави око прања сућа у хотелској кухињи, а баш да смо и желели да заиграмо, ноге би нам од умора отказале послушност. Међутим, нису нам поверовали.

Нас двоје ипак нисмо пристајали уз ту заједницу. Иако смо због тога помало жалили, било је само питање времена када ћемо да се растанемо с кибуцом. Нисам више био „санитарац“ него стална судопера, и на дванаест недеља ускраћена су ми политичка права. Дотле су моји пријатељи Гури и Лиси одслужили војни рок и понудили ми да будем ортак у њиховој новоотвореној радионици. Понуду сам оберучке прихватио. Машине које смо набавили у Бечу биле су већ монтиране у једној изнајмљеној штали у градићу Пардес Хани, требало је још само да пронађемо стан за све нас. Стамбено питање решили смо на невероватно једноставан начин - спавали смо под ведрим небом, на оближњој пољани. С поруцбинама је већ ишло мало теже. Ту и тамо бисмо поправили неки стари мотоцикл, али тиме, наравно, нисмо могли да се прехранимо..

Једног дана Лиси се одушевљен вратио из Тел Авива и објавио нам:

- Добили смо посао. Један човек с наочарима и његов брадати пријатељ, мислим да су из Румуније, нуде нам да израђујемо за њих лопате, знате, оне којима раде зидари.

Лиси је био избезумљен од радости - мислио је на зидарске лопатице.

„Човек с наочарима и његов брадати пријатељ“ наручили су прво једну лопатицу за пробу, па смо се одушевљено прихватили посла. Наш аквизитер Лиси однео је пробни примерак у град, а увече нас је усхићено обавестио да нам је

поруцбина од 2000 лопатица у цепоу. Даноноћно смо снажни Лиси, Гури и моја маленкост ринтали на нечем што никако није била хидраулична преса. Роба је била на време испоручена па смо лову стрпали у цеп.

Још исте вечери, на пољани која нам је била дом, а овој романтичној слици могу да придодам још и месечину, моја два ортака су ми збуњено саопштила да желе да се растану са мном. Радионица може да прехрани само две породице, а ја сам, уосталом, ионако књижевник, ваљда ћу да се снаћем некако и без њих.

– Хајде да се разиђемо као пријатељи.

Обећали су ми да ће ме исплатити, и заиста су то поштено и урадили.

На жалост, производња зидарских лопатица била је последњи велики посао те фирме. Онај човек с наочарима и његов брадати пријатељ брзо су установили да су лопатице израђене од обичног лима па да стога већ први контакт са зидом нису преживеле. Моји бивши ортаци морали су да врате сав зарађени новац. Колико год ми било жао због тога, морам накнадно да изјавим да ми је драго што је тако брзо завршила моја браварска каријера која је много обећавала.

Гури је ипак успео. У Пардес Хани може и дан-данас да се види његова фабрика која успешно послује, а на њој се кочопери стара фирма на којој сам ја својевремено својим рукама исписао назив „Дару“. „Дару“ је врста птице а на мађарском значи и „дизалица“.

То је други разлог због кога ми је драго што је све тако испало. Нама је већ био дојадио живот на селу. Мени пејзажи никад нису много значили, људи су ме одувек знатно више занимали. Моје радне собе у Тел Авиву и Апанцелу подсећају чак помало на бункере, без прозора су и погледа од којег застаје дах. Месецима сам, рецимо, боравио у Бафалу, на неколико метара од водопада Нијагаре, али ме је огорчени црни вратар много више занимао од оближњег чуда природе.

Преселили смо се дакле у околину Тел Авива. Власник „Уј келета“ др Мартон примио ме је за члана редакције и одредио ми је чак и плату, која није додуше била велика с обзиром на

тираж тог листа, али се мени сиромашку чинила фантастичном. У Израелу је тада било око 250.000 мађарских читалаца, највише досељеника из Трансилваније. Многи од њих су били образовани људи, али нису знали хебрејски. После су те новине доживеле исту судбину као и сви остали досељенички листови, чија је историјска улога посредника између овдашње, етаблиране и увозне културе постала сувишна.

Ускоро сам постао ноћни уредник. Др Мартон је мислио да већ знам толико хебрејски да ћу моћи да се споразумем с разним изворима информација. Он је био угледан ционистички челник, али се у овом случају преварио.

Једне ноћи назвао ме је неко од војних власти. Страховито брзо причавши, при том још и у војничком жаргону, обасуо ме бујицом наредби. Пре него што сам успео да га замолим да ми све то понови на енглеском језику, спустио је слушалицу. Сутрадан се показало да смо објављивањем броја пушака у једном пограничном насељу угрозили државну безбедност. Желећи да ме утеши, др Мартон ме је потапшао по рамену и рекао ми:

- Синко, време је да добро научиш хебрејски и постанеш прави писац.

То је један од разлога зашто ћу довека да останем захвалан др Мартону. Да није било овог његовог добронамерног савета и жеље да ме се ослободи, вероватно бих и даље тапкао у месту. Али исто тако дугујем захвалност и свом наставнику у језичкој школи „Улпан Езион“ у Јерусалиму.

Следи прича о једном пустињаку. Пуних годину дана живео сам у потпуној аскези у тој школи, у скоро празном собичку. Ормар, комода, кревет. Да сам знао колико ће ми бити тешко да научим хебрејски, не бих ни покушавао. Али ја нисам учио тај језик из задовољства него из очаја. Гледао сам пре тога како моје мађарске новинарске колеге, међу њима и врло талентовани људи који су у Мађарској стекли одређену репутацију, вегетирају као биљке без воде, мољакају људе да им текстове преведу на хебрејски. А када би коначно изашао лош и прескуп превод, нико се више није интересовао за њих. Хтео сам да избегнем судбину вечног досељеника, а већ сам помало и слутио

какав ће јединствени доживљај бити читање Библије у изворном издању.

Међутим, једно је било штети, а друго моћи. Скоро је немогуће научити тај архаични језик, разумети текстове Библије, Талмуда, хебрејске књижевности, ако човек није с њима одрастао.

Али кад је нечим опседнут, онда ће да оствари и најнедоступнији циљ. Ја и данас пишем и читам хебрејски много боље него што га говорим зато што сам тај језик научио из књига, а не у дечјем вртићу, па ми његова мелодија не звони у ушима. Тек кад седнем за писаћи сто, немам више мађарски акценат.

Иначе, израелско досељеничко друштво много је сношљивије према свему туђем, према свему што другачије звучи, него иједно друго друштво. Тако је и мађарски акценат с временом постао мој знак распознавања. Већ ми се више пута догодило, кад се јавим на телефон, да ми нечији непознати глас на мој „Хало“ одговори:

- Погрешан број, господине Кишон.

С друге стране није добро што мој изговор са широких мађарских пушта очигледно делује заразно. Људи с којима долазим у контакт обично покушавају после неког времена да ме имитирају. Можда мисле да у друштву с хумористом треба показати смисао за хумор? И зато морам вицење које ми људи непрестано причају да слушам још и с мађарским акцентом!

Разлика између мог говорног и писаног језика довела је више пута и до смешних последица. Кад ми је главни уредник „Маарива“ др Карлбах понудио нешто што ни један израелски новинар не би могао да одбије, на име да сваког дана напишем по једну шлајфну за његове новине, Ферике му је одговорио:

- Извињавам, не разумео шта ти рекла.

Др Карлбах је помислио да се шалим на рачун говора нових досељеника па је праснуо у грохотан смех. И ја сам се насмејао, али знатно тише од њега.

Јарон: *Познато је ипак да још неки познати писци нису писали на свом матерњем језику, рецимо Џозеф Конрад, или Артур Кестлер, Ежен Јонеско и Семјуел Бекет.*

То није сасвим тачно. Џозеф Конрад, на пример, тај литерарни и језички геније, написао је своју прву књигу на енглеском тек више година пошто је ступио у службу у британској трговачкој морнарици. Мађарски Јевреј Артур Кестлер говорио је у детињству немачки и почео је да пише књиге на енглеском тек пошто је неколико година као светска скитница био извештач британских новина. Драматичар Јонеско говорио је од малих ногу француски, као и сви румунски интелектуалци, а Бекет је био професор француског језика и проборадио је много година у Паризу.

Сви ти писци су се кретали дакле у европској језичкој породици у којој се пише латиницом. Новохебрејски је изнова оживљен семитски језик који се пише без самогласника тако да се изговор и значење појединих речи могу разабрати тек из контекста. Сем тога, ни један од тих мојих великих претходника није био хумориста, а свако од нас се ваљда бар једном уверио колико је тешко испричати или разумети обичан виц на страном језику. Ја нисам дакле писац који је у европском културном простору променио језик којим пише, него човек који је 25 година писао слева надесно а следећих 25 здесна улево.

При томе сам свакако натрапао и на неке нове аспекте хебрејског језика. Већ много година „путујем“ кроз хебрејски језик, па сам, као и сваки радознали туриста, открио феномене које домороци уопште не примећују. Био сам баш као дете које забавља одрасле својим шаљивим језичким стваралаштвом. Сваки двосмислени појам схватио бих у погрешном значењу, а неколико мојих апсурдних језичких творевина ушло је у општу употребу и могу се наћи чак и у речницима.

У седамдесетим годинама, на пример, сковао сам глагол „згамзити“ према имену озлоглашеног позоришног критичара др Гамзе који је сваки мој позоришни комад сасекао. Тако је тај нови хебрејски израз настао из осветничких побуда. Данас се у сваком хебрејском речнику налази реч „згамзити“ у значењу „жучно напасти из бусије“.

Свој мотоцикл назвао сам по нацистичком злочинцу др Ернсту Калтенбрунеру, зато што је, баш као и тај окрутни официр, био аустријског порекла и у најмању руку исто тако ђаволски црн.

Ђаволски сам уживао јурцајући на том *Оберштурмбанфиреру* и гонећи га у кривинама као ђаво грешну душу. Моји читаоци су већ били навикли да читају о том „доктору“ па сам, уместо „возити мотор“, увео глагол „докторирарти“. Зато у мојим причама можете да наиђете на овакве реченице: „Докторирао сам кући кажњивом брзином“.

Јарон: *Помоћу каквог појаса за спасавање се одржавате на води у најновијој поплави хебрејског језика?*

Помоћу очију. Ја не мислим да сам посебно талентован за језике. Међутим, прилично сам талентован за математику и имам, срећом, управо фотографско памћење. Са та два Божја дара уредио сам себи живот како сам најбоље знао и умео.

Сваку појединост, од идеје за фељтон до телефонског броја свог зубара, бележим већ годинама у нотес. Међутим, треба само да у духу замислим страницу и форму белешке па да ми жељена информација буде очас доступна, иако сам је можда уписао пре десетак година. Речник који сам „позајмио“ из библиотеке у кибуцу научио сам једноставно напамет у оном собичку у језичкој школи „Улпан“. Можда понекад и заборавим понеку реч, али не и њено место у речнику.

У мојих педесетак књига на хебрејском нећете ни уз најбољу вољу успети да нађете ни једну једину граматичку грешку. Што се тога тиче, исто толико сам педантан колико и моја палестинска најбоља од свих жена у погледу изговора, јер је она концертна пијанисткиња и природно је обдарена музикалношћу. Кад бих је једног дана изненадио вешћу да сам добио Нобелову награду за књижевност, сигуран сам да би ми одговорила као из топа:

– Нобел? Не, него Нобел! Колико пута морам да ти кажем да се на хебрејском каже Нобел, да је нагласак на задњем слогу?

Јарон: *Надате ли се можда Нобелу или Нобелу?*

Ни једном ни другом. Хумористи не освајају Нобелову награду. Кад се људи нечему смеју, то не може да буде, по мишљењу тих судија, озбиљна литература. Моји читаоци се, на жалост, смеју мојим причама, па су зато моје шансе равне нули. Можда ће ме номиновати у деведесетој? Не љутим се због тога јер сам већ

освојио исто тако важну награду, способност да пишем на мени некад сасвим непознатом језику.

Ипак, умало да ми није ускраћен тај дар Божји. Једног дана снашла ме у „Улпану“ судбина сваког Израелца, позван сам у војску. Ништа ми нису вредела уверавања да сам спреман да проливам крв за домовину, само да ме прво пусте да проучим нијансе хебрејског језика. Спас ми је стигао с неочекиване стране. Кад су ме измерили, установили су да сам прелоган. Са својих 180 сантиметара висине, имао сам мање од 50 кила.

Када сам после годину дана, упркос перолакој категорији, морао на одслужење војног рока, било ми је тачно 30 година и два дана. Та дава дана омогућила су ми да и даље учим хебрејски у „Улпану“ јер је у Израелу 30 година старосна граница за служење војног рока. У резерви сам био кућни аутор и водитељ војног позоришног ансамбла.

Чим сам завршио учење хебрејског, понудио сам своје фељтоне разним израелским новинама. Сви су ми рекли да ми је хебрејски у реду, али да се мој хумор, тај хумор дијаспоре, једноставно не уклапа у локално поднебље. Зато сам и даље седео сваке ноћи у редакцији „Уј Келета“, а ујутру се потиштен враћао кући, у центар Тел Авива, где смо у једној собици живели као подстанари.

С обзиром да се великом режисеру Судбини журило, управо тада су стигли у Израел Хавини родитељи, а мало потом и моји. Од моје мршаве плате требало је сада да живе три породице. Био сам сав изгубљен, моју утученост било би тешко описати. Чинило ми се да су сви они моји надљудски напори били узалудни. Иако сам хебрејски знао за 5, бојао сам се да ћу у Сионској земљи довека остати Еским и да никад нећу постати њен приповедач.

Јарон: *Како су Вас примили тамошњи писци староседеоци?*

Примили су ме врло љубазно. Били су то, уосталом, успешни књижевници с сасвим друкчијом културном традицијом, које је моја судбина занимала отприлике исто толико колико нас данас занима судбина досељеника из Русије. Чаврљали су са мном у кафани где су се окупљали уметници, грлили ме и питали: – Како је, Ефраиме, шта има ново, Ефраиме? – и тако ме тешили

више него што су и сами слутили. Али ни њима није било тешко са мнош, јер мени није никад на лицу описала озлојеђеност на цели свет ни осећај мање вредности спрема тамо рођених „сабри“. Смејао сам се с њима и изгледао кобајаги задовољно, али никад нисам потпуно припадао њима. Одувек сам био и остао помало странац у својој земљи.

Позитивна промена наступила је изненада, кад ми је прилику пружио новопокренути лист за нове досељенике писан на лако разумљивом хебрејском. Ту сам објавио своје прве сатире написане на хебрејском, међу којима је једна привукла посебну пажњу. У њој је реч била о једном лудаку који је побегао из луднице и у главној улици Тел Авива почео да копа велики канал. Уместо да га поново стрпају у лудницу, сва бирократска елита градске управе одушевила се тим његовим лудим пројектом и пронашла је чак и неко оправдање за тако нешто у ционистичкој науци.

Наслов те сатире био је „Блаумилхов канал“, а једна млада новинарка одлучила се на историјски корак да је обелодани у гласилу израелских синдиката. Срећа која ме је тада обузела може да се упореди само са срећом фудбалера који је постигао одлучујући погодак у првој лиги.

Јарон: Можда би се требало поново вратити на хронологију у Вашој биографији? Сад смо већ у педесетим годинама и родитељи су Вам у међувремену такође постали израелски грађани.

Није то било баш тако једноставно. Они су своје последње ствари дали професионалним кријумчарима који су им обећали да ће их пребацити преко границе у Чехословачку. Читаву једну ноћ пешачили су према граници, с осталим бегунцима. Било је међу њима и мале деце коју су ошамутили таблетама за спавање. Уосталом, такве приче су добро познате из социјалистичког фолклора.

Ту групу граничари су ипак у зору ухватили и вратили у Мађарску. Бегунце нису, противно очекивањима, ликвидирали, него само оштро укорили. Можда су господари Кремља у то време очекивали да ће у Израелу комунисти да приграбе власт? После је око 3000 старијих Јевреја добило службено овлашћењем да се иселе у Израел, а међу њима су били и моји родитељи.

Међутим, у Израелу се коначно распала породична идила. Моји родитељи су се развели, а и сестра је оставила свога Словака за кога се била удала непосредно после рата. Пре тога једва да су се познавали – њихово венчање је било последица жеље двоје младих људи да од рушевина што пре изграде нешто ново. Није им то пошло за руком. Аги је затим неко време живела с неким земљопоседником, али ни та веза није била дугог века. На крају се мајка преселила код ње, а отац је живео с нама у једноипособном стану у предграђу Тел Авива.

Бивши управник банке прехрањивао се прикупљањем претплатника на „Уј Келет“. У квартовима мађарских досељеника ишао је од куће до куће, а после је на тај исти начин продавао и моју прву књигу коју сам написао у Израелу. Наслов јој је био *Иге-Миге*, што је била шала на рачун мађарског акцента. За годину дана отац ми је продао свега 140 примерака. То сећање ме и дан-данас боли. Живот нам се састоји од самих кашњења.

Јарон: *Колико времена је протекло од Вашег похађања језичке школе „Улпан“ до првог извођења Вашег првог комада у Народном позоришту „Хабима“?*

Око две године. Године 1951. био сам у „Улпану“, а 1953. изведен ми је *Штићеник*. Већ тај комад написао сам на хебрејском, а први пут је изведен омашком. Била је то грешка Фрида Миксе, тадашњег доброћудног управника „Хабиме“, који је имао незахвалан задатак да извуче из тешке финансијске кризе чувено национално позориште које је дошло из Москве.

Фрид је своје економско знање стекао у финансијском бироу, а с позориштем није имао благе везе. Ту своју неупућеност инвестирао је у бројна путовања у иностранство, путовања која су у оно време била права посланица. Добри Микса није пропустио ниједну прилику за путовања, под изговором да мора да погледа нове представе. На једном од својих шопинг-путовања открио је и књижицу *Канаста. A New Play*. Чак и кад су драматурзи у „Хабими“ установили да у књижици није реч о новој представи него о једној новој карташкој игри, Фридова репутација вредног позоришног трудбеника није била ни најмање пољуљана.

Моју представу, оштру сатиру уперену против корупције међу чиновницима, најпре су без дискусије одбили драматурзи под вођством Макса Брода, али је Микса једногласно одлучио да је прихвати. Био је најиме одушевљен мојом причом о копачу канала. Прочитао је у новинама „Блаумилхов канал“ и побркао га с комадом *Штићеник*, у чији текст није претходно ни завирио. Како су се Миксе сви одреда бојали, па су чак и глумци од имена и угледа стајали дрхтећи пред вратима његове канцеларије не би ли их примио на разговор, нико се није усудио да се супротстави његовом мишљењу да је „тај комад о каналу“ управо фантастичан и да безусловно треба да буде изведен.

Уочи почетка експеримента одржана је конференција за штампу на којој је Микса упозорио присутне да „Хабима“ први пут у историји изводи једну комедију. Причао им је о новом досељенику из Мађарске који пише на хебрејском, истакао је национални задатак који његово позориште тиме испуњава и, штавише, избрбљао о чему је реч у представи:

– О лудаку који копа тунел.

Године 1952. „Хабима“ је још била дубоко обележена Москвом. Стари, заслужни глумац Бертонов пресрео ме је једном пред вратима своје гардеробе и замолио да свратим начас до њега. Затим сам морао два и по сата да га слушам како рецитује Пушкина на руском.

Вратар на улазу за глумце био је такође из Русије, познат по изразитој аверзији према телефону. Кад год би телефон зазвонио и неко затражио неког глумца, он би се издрао у слушалицу: – Није она ту! – без обзира на то да ли је тражена особа била он или она, да ли је била ту или није, па би треснуо слушалицу псујући као сибирски кочијаш.

Једног јутра сам дошао у позориште да пратим, као и обично, пробу из једног од задњих редова, али ме је вратар зауставио већ на самом улазу:

– Не мораш уопште да улазиш – рекао ми је – скинули су ти представу.

У сали је заиста био мрак, а и мени је пао мрак на очи.

Одјурио сам као да ме фурије гоне до режисеровог стана. Јесте, одбор, некакав одбор гледао је задње пробе и закључио је да тај

дилетанстски комад не заслужује да се изводи на позорници једног угледног позоришта.

- Ама, молим те да још поразговараш с њима - почео сам да преклињем режисера - молим те да учиниш нешто!

Режисер је потражио Бертонова, признао му је да представа заиста није богзна шта, али да је дан премијере близу, и чему овако обесхрабривати једног младог новог досељеника!

Бертонов је као најстарији глумац уживао посебан статус у позоришту. Поразмисливши начас, одлучио је овако:

- Ма добро, нећемо ипак да будемо тако тврди. Одиграћемо једну затворену представу, младом позоришном писцу за љубав.

Поставио је ипак један услов. Пре него што се дигне завеса, он ће да замоли публику да не буде исувише критична према представи, јер је у овом случају више реч о интеграцији једног новог досељеника у наше друштво него о позоришту.

Пробе су одржаване до краја у погребном расположењу, а уместо свечане претпремијере одржана је затворена представа за шачицу добронамерних пријатеља. Бертонов је, према договору, прво изашао пред завесу и у име управе изразио уверење да је ово само почетак и да ће Ефраим Кишон сигурно написати још боље комаде. После те срдачне препоруке публици подигла се завеса и започео је један од највећих тријумфа у израелској позоришној историји и успех једног младог, непознатог писца.

Греде су се у гледалишту савијале од смеха и пљеска, представа је двадесетак пута морала да буде прекинута. Свака политичка алузија пропраћена је радосним и изненадним клицањем, јер се први пут неко јавно наругао владајућој лабуристичкој странци, и то још с позорнице Народног позоришта! Тих дана су права сензација били овакви дијалози из *Штићеника*: „У којој сте Ви странци?“ - „Нисам ни у једној, ја већ имам стан.“ Био је то заиста тријумфалан успех, поготово када је председник Кнесета демонстративно напустио представу кад је главни јунак мог комада изговорио име „Давид“ циљајући, сачувај Боже, на премијера Бен Гуриона.

Посебан куриозитет је да су моја дела, од свих језика, најпре преведена на јидиш. После тога сам још доста времена писао за

последње велике комедијаше на јидишу Ђигана и Шумахера. Тако нешто је само у Израелу могуће, да једног мађарског хумористу, чији је хебрејски још на климавим ногама, преводи бивши студент Талмуда Шумахер на језик њихових предака, о којем он, аутор, нема појма.

То ме је сваки час доводило у смешне ситуације. На једном извођењу седео сам у првом реду и слушао, али нисам ништа разумео од онога што је Ђиган говорио уњкајући и чему се публика грохотом смејала. Обузет радозналешћу, обратио сам се човеку до себе:

– Извините, молим Вас, да ли можете да ми објасните чему се то људи толико смеју?

Комшија ми је одговорио да не може, јер ко није посисао јидиш с мајчиним млеком, не може да разуме тај посебни хумор.

– Баш ми је жао – рекао сам му – јер сам то ја написао.

Јарон: *Колико дуго сте објављивали сваки дан шлајфну у „Маариву“?*

Тридесет година. Двадесет година писао сам пет пута недељено по једну кратку причу и једанпут недељно нешто дужу за недељно издање. То је било невероватно оптерећење за мене, али да бих сарађивао у тим новинама, вероватно бих писао и по две приче на дан, само да су то затражили од мене.

Није ми било лако да се пробијем у том листу јер су се у почетку сарадници „Маарива“ и читаоци мрштили и говорили:

– Какав је то другоразредни страни хумор?

Ипак је главни уредник др Карлбах стајао иза мене као стена и свима говорио да ћу се ја још прославити.

После отприлике пола године почеле су заиста да пристижу прве одушевљене реакције, а ја сам, захваљујући тим шлајфнама, постао најчитанији новинар у Израелу и добио најважнију израелску новинарску награду, „Соколовљеву“.

За то високо признање које ми је додељено дознао сам док сам лежао у војној болници у Бафалу с перфорираним чиром на желуцу. Било је то 1958. године, био сам тада гост америчке владе. На далеком путовању преко океана пратила ме је бол због коначног раскида с мојом младалачком љубави Хавом. Уз то је још мој домаћин, главни уредник локалних новина, увртео себи

у главу да ме упути у тајне бејзбола, чиме ми је задао последњи ударац.

Једног јутра сам се скљокао и једва сам се некако довукао до телефона. Лекар из јеврејске општине одвео ме је у болницу под именом Фриц Хофман.

– Боље ће бити да се представите као Немац – рекао ми је.

Недељу дана лежао сам на интензивној нези, а у Израелу се већ проширила гласина да сам отишао Богу на истину. Нешто пре него што је „Маарив“ објавио некролог, мој добри пријатељ Томи ипак је, на жалост, дознао да сам још у животу и тако ме лишио прилике да прочитам нешто лепо о себи у израелским новинама.

Ускоро сам се вратио здрав у Израел, срећан што је путовање иза мене. И иначе не волим да путујем, једино волим да стигнем на одредиште. Кад желим да се нагледам света, купим гомилу разгледница. Мрско ми је да сатима пакујем ствари, а да онда узалуд чекам да стигну на покретној траци на аеродрому. Проблем је само у томе што и дан-данас морам много да путујем.

Није то једина контрадикторност у мом животу. Ја сам стидљив, интровентан човек, миш у фиоци писаћег стола, а ипак волим да наступам пред бројном публиком. И сигурно сам најмарљивији од свих људи којима се гади да раде. Мука жива ми је да пишем, небројено много пута преписујем и исправљам оно што сам написао, после пола века рада стекао сам праву правцату алергију према писању, а опет скоро ништа друго и не радим. Сањам о животу без обавеза, а преузимам обавезе једну за другом. Волим да ленчарим, а непрекидно црнчим. Ја сам човек супротности, ухваћен у мрежу својих успеха.

Јарон: *Да ли мислите да бисте освојили публику и у земљи чија је култура хомогенија од оне у Израелу?*

Сигурно не бих, иако срећа не зависи од географског положаја. Ја ипак зависим од закона хумора, који су опет тесно повезани с тананим вибрацијама језика и културе. Доселио сам се у земљу у којој се становништво за једну деценију утростручило, и мада су друштвене и политичке структуре у суштини остале исте још много година после мог досељења, у подсвести становника

догодиле су се важне промене. У то сам и ја умешао своје прсте. Књижевност, посебно хумористичка, врло је осетљив сеизмограф за промене расположења јавности. Свакако да зуб времена неће да поштеди сва моја дела, али ја се надам да ће моји унуци морати да добар део мојих прича и позоришних комада пређу у школи.

Јарон: *Шта мислите о својим годинама?*

Већ сам рекао да ми се гаде. Радим по 18 сати на дан, сваког дана пливам и још у ствари пристојно изгледам. Управо због тога ми смета број година. Да сам данас олупина од човека, као што бих у ствари морао да будем, једва бих чекао крај. Љутим се што сад, кад сам најбоље упознао себе и коначно прозрео животна правила игре, што се управо сад велики режисер спрема да спусти завесу. То није фер. Како да одиграм трећи чин за десетак минута?

Тражим у најмању руку оне године које ми је Долфи одузео, оних пет-шест грозних година. Осећам се као човек кога је лекар потапшао по рамену и рекао му: „Десица ми се незгодна грешка. Имате још две године пред собом.“ Оно што је битно у овој причи није време које ми је преостало, него чињеница да руку лекара већ осећам на рамену.

Јарон: *Да ли стварно имате осећај да сте изгубили оне године?*

Тај осећај ми не да мира. Осећам се преварен. Не ради се ту о успеху ни о престижу, него о осећају празнине који као да је обложен ватом, осећај који ме прати од оног временаведеног у подруму, међу боцама парадајза, о неком необјашњивом немиру кога не могу да се ослободим чак ни у часовима највеће среће. Чак и онда када сам стајао на позорници у Холивуду да примим награду *Golden Globe* (Златни глобус) и кад су ми аплаудирале најславније филмске звезде, мислио сам само: „Зашто, до ђавола, нисам срећан, сад кад би требало да ходам по облацима? Зашто не могу једноставно да се радујем?“ На бини су пре тога стајали Одри Хепберн и Клинт Иствуд и објавили: „*And the winner is...* („А добитник је...“) и изговорили моје име и име моје домовине. Сећам се још само зачуђујуће високог, скоро женског гласа Клинта Иствуда, и сећам се да ме је мучила горушица.

Вероватно сам ја типичан јеврејски интелектуалац па сам незадовољан и онда када би требало да ћипам од радости. Непрекидно само размишљам, премишљам, комбинујем и мучим се чак и у сну тим својим мислима. Једини ми је спас што ипак могу да се смејем сам себи.

Ја сам дакле неуротичар који, као и сваки креативан човек, исцрпљује своје духовне способности до крајњих граница и плаћа за то високу личну цену. Али умишљам и да сам професионалац кад је реч о послу и договореним терминима. Прошавши кроз небројене пустоловине, постао сам прекаљени борац који зна да се снађе у свакој животној ситуацији. То је као и код животиња у џунгли где додуше важе други закони преживљавања. Ја могу да напишем врцкаву комедију и кад ми уопште није до смеха, путујем и држим предавања и кад ми душевни барометар падне на нулу. Не покривам се смоквиним листом и не спавам на ловорикама. С кратким прекидима, водим борбу која се претворила у рутину и која ће се окончати тек кад заувек склопим очи.

Ипак, нисам због свог променљивог расположења постао човекомрзац него сам тек спознао границе својих потреба за међуљудским односима. Унутар тих граница налази се моја породица, моја домовина и малобројни племенити људи који су ми усред пакла пружили руку.

Јарон: *Када сте обично депримирани?*

Најчешће ујутру, ако је горушица била целе ноћи на делу.

Јарон: *А кад сте најсрећнији?*

Ујутру, ако немам горушицу. Вероватно много људи саосећа са мном, јер болест нашег века није сида, него депресија. Она нема видљивих разлога и зато је иеизлечива. Ја сам јој ипак наговестио борбу на живот и смрт. Не дам се, псујем као глупи деран Ферике, присиљавам себе да радим, гутам таблете, отпливам једну рунду, седнем за свој шаховски компјутер и пребацујем се с једног канала на други. Једноставно се трудим да се не обазирем на депресију. Често успевам, понекад не.

Па ни алкохол ни дроге нису никакво решење. Некад ми је било довољно две-три капи вотке да се ослободим неких мушица, данас ми то више није потребно јер сам се у

међувремену ослободио већине мушица, а од преосталих ионако више не могу да се ослободим.

У животу нисам попушио ни једну једину цигарету, не знам ни сам зашто. Ни моје троје деце не пуше, само најбоља од свих жена попуши једну до две цигарете, дванаест пута на дан.

Ипак, пре неколико година одолео сам једном необичном искушењу. Спријатељио сам се са светски чувеним писцем Артуром Кестлером, који је, за разлику од мене, у свако доба био спреман на лудо смеле експерименте. Посетио сам га у његовом стану у аустријском селу Алпбаху. Разговарали смо о годинама које је провео као пионир у Израелу кад одједном он промени тему разговора и покуша да ме наговори да пробам ЛСД. Рекао ми је да је под утицајем те дроге видео ствари које је до тада сматрао немогућим. Тврдио је још да је захваљујући тој дроги у свом књижевном стваралаштву дотакао до тада непознате врхунце. Ако није био у праву, ушао бих у непотребан ризик, а мени је било преко главе ризика, поготово непотребних. А како би ми тек било да је био у праву! То би значило да заиста постоји чаробна формула за улазак у тајанствени свет подсвести, психички „Сезаме, отвори се!“ Ипак, нисам био сигуран да заиста желим да сазнам шта се све нагомилало у дубинама моје душе. Довољно ми је и ово што знам, штавише, и то ми је превише.

Било како било, у овој позној фази живота желим још само да будем здрав и богат, иако се у тој жељи крије природна противуречност. Много чиним за своје здравље. Сваког дана испливам одређени број тура, иако ми је тај спорт у најмању руку исто толико досадан колико и коректура сопствених књига у рукописима. Али није много забавније ни седети у ортопедској чекаоници па радије пливам, чак и кад немам воље, чак и кад киша пада, чак и кад нема воде у базену. Осим тога, прехрањујем се којекаквим некалоричним и неукусним препаратима без холестерола, не пушим, не пијем и не спавам.

Јарон: *Да ли сте некада били у борделу?*

Морам да признам да ми постављате заиста чудна питања. Изгледа да волите орални секс, односно не можете да држите језик за зубима кад је реч о љубави?

Што се мене тиче, пријатељи из гимназије су ме једном одвукли у јавну кућу у Будимпешти. Ферике се тресао као трска у води и побегао пре самог чина главом без обзира. Много година касније свратио сам у иностранству у неки ноћни бар. Тада сам установио да не знам шта да радим са женом према којој ништа не осећам.

Ипак ме је свет проститутки одувек фасцинирао, па сам провео неко време у друштву дама које се баве најстаријим занатом на свету. Фасцинира ме како се приближавају својим жртвама, каквим се прастарим триковима служе, како се умиљавају „јачем полу“ и стварају код њих утисак да су нешто посебно, а све то тако једноставно као кад се упали цепна лампа.

Посебно ме је занимао економски аспект тог занимања. Сазнао сам тако да од вртоглаво високе цене коју муштерија плаћа, рецимо, за боцу шампањца пријатељица ноћи добија само десет посто, заиста бедну провизију, иако на њу додуше не плаћа порез. Рекли су ми да то не спада у сам посао. Ако дама уложи петнаест минута у ћаскање с муштеријом, онда је ствар части саме муштерије да наручи шампањац.

С једном таквом професионалком чак сам се и спријатељио. Пре неколико година упала ми је у очи на новинарском балу у Минхену једна укусно одевена, згодна млада дама која је необично грациозно плесала. Кад је приметила како је задивљено посматрам, пришла ми је и рекла:

– Имам утисак да бисте хтели да играте са мном?

Разуме се да сам њену понуду прихватио и заиграо, иако нисам богзна какав играч. Да бих прикрио своју збуњеност, покушао сам да заподенем разговарам с њом:

– Извините, госпођице, да ли смем да Вас питам шта сте по занимању? Да нисте можда новинарка?

– Нисам – одговорила ми је дама маестрално се вртећи око мене – ја сам проститутка.

С обзиром да нисам баш био начисто како би требало да се понашам у оваквој ситуацији, само сам промрмљао:

– Ах, заиста занимљиво!

Упитала ме је да ли бисмо могли неки пут да се састанемо. Одговорио сам јој да мора, ако жели да се виђа са мном, сваки

пут да плати моју уобичајену тарифу од 100 марака на сат. Она је пристала на то па смо се једне од следећих вечери састали у једном малом ресторану, вечерали и поразговарали, а онда сам ја погледао на сат и установио да ми дугује 150 марака.

Платила ми је без поговора па смо тако успоставили коректне односе. Кад бих ја њу пожелео да видим, платио бих ја њој. Али кад год би она мене назвала, био је на њој ред да плати мени.

Зове се Уши, врло је интелигентна жена, кћи доктора, и штошта сам научио од ње. Управо сам ових дана примио писмо од ње. Иселила се у Аустралију, где је мање-више успешно наставила каријеру све док јој прикупљена уштеђевина није омогућила да на миру напише мемоаре. Иако пише помало неспретно на енглеском језику, рукопис јој је фасцинантан као и сама ауторка. Препоручио сам је свом издавачу.

Јарон: *Какав је Ваш став према тој теми?*

У колективној подсвести западног света Јевреји и проститутке изазивају подједнако незаситу знатижељу. Велика загонетка је зашто су те две групације у светској историји побудиле тако велико интересовање, па и одбојност. Узмимо само филмове. Откако постоји кинематографија, видљив је зачуђујући несклад у третирању тих двеју групација и остатка човечанства. У оба случаја реч је обично о примени психичке и физичке силе. Можда зато и осећам солидарност према проституткама.

Јарон: *Наши рабини жестоко би протестовали против таквог Вашег размишљања.*

Они мудри међу њима не би се наљутили на мене. Докле год им није угрожен ауторитет, они су необично толерантни. Управо сам недавно био у гостима код једног познатог рабина, управника велике рабинске школе у околини Тел Авива. Док сам грицкао колач који је испекла његова жена, рекао сам му да ми загонетка свемира никако не да мира.

- Поштовани рабине - отворио сам дискусију - реците ми, молим Вас, зашто је уопште створен овај бескрајни свемир, у коју сврху, за кога, забога?

Јарон: *И да ли сте добили одговор на своје питање?*

- Синко - рекао ми је рабин - да ли бисте можда још један колач?

Немојте да мислите да му се сад ругам. Он је само хтео да ми да на знање да ни он нема појма.

Јарон: *Како бисте дефинисали своје јеврејство?*

Мој идентитет дефинисао је Адолф Ајхман. У првом делу мог живота моје јеврејство није играло важну улогу, а данас је дефинисано у суштини тиме што сам Израелац. Током празника читам у кругу своје породице из молитвеника, при чему прескачем неке странице да бих пре дошао до супе. Читам због тога да бих појачао националну свест своје деце.

Јарон: *Да ли то значи да се плашите да би Ваша деца могла да се одрекну јеврејства?*

Да, плашим се, јер би онда били осуђени па пропаст. Наше порекло не одређујемо ми већ наши непријатељи. Ко год покуша да негира своје јеврејство, мора да проведе живот под маском. Хтео бих да својим унуцима приштедим такав двоструки живот.

Ја лично сам срећан што припадам том малом племену које је толико допринело историји човечанства, али сам несрећан што смо од памтивека прогоњени и понижавани. Не поносим се превише тиме што смо „упркос свему“ преживели и успели да очувамо, упркос свим прогонима, у неколико хиљада година свој карактер, своју традицију и свој језик.

И Кинези и Индијанци очували су своју велику културу, ни Цигане нису ништа мање прогонили током историје, па су и они очували своје традиције и своју веру, баш као и ми.

Ја сам душом и телом Јеврејин и Израелац. Међутим, за мене као појединца не би била никаква несрећа ни да сам дошао на свет као син норвешких родитеља. Јеврејски народ је несумњиво обдарен посебном интелигенцијом, али сумњам да смо изабрани народ, што је одредница која после холокауста има ионако циничан призив. Уосталом, као Норвежанин, једнако одлучно борио бих се против антисемитизма и за опстанак државе Израел као и Јеврејин.

Јарон: *Да ли сте онда на првом месту човек, или Јеврејин?*

Ја сам на првом месту Израелац јер је то једина могућност да не будем више „вечити Јеша“.

Јарон: *Да ли то значи да не једете свињетину?*

Ја не волим свињетину.

Јарон: *Немојте сад да ми врдите.*

Али шта могу кад је тако! Не подносим масна јела. Али кад и не би било тако, не бих јео свињетину зато што поштујем историјске вредности свог народа. Ипак, на сабат возим ауто, држим предавања и радим сваког дана, сем за Нову годину и на Јом Кипур.

Јарон: *Рекли сте да радо наступате пред бројном публиком. Зашто у ствари?*

Тиме компензујем један свој стари комплекс. Ја једини у свом разреду нисам никад наступао на школским приредбама. Тај панични страх од публике пратио ме је много година, чак и пошто сам из непосредне близине упознао позоришни свет. Одлучио сам зато да надвладам тај страх и да освојим публику својим личним наступом, а не само преко глумаца или преко својих књига. Присилио сам се да савладам ту мучну трему и успео сам. Данас могу сатима да разговарам с публиком, без бележака и без великих припрема, на четири језика, од којих сваки звучи као мађарски.

Пошто сам савладао тај страх, уживам у јавним наступима. Чак и онда кад покушавају да ме спрече у томе, као на пример у Келну. Закаснио сам на почетак па нису хтели да ме пусте унутра јер је приредба већ почела.

- Али ја држим предавање - уверавао сам плећатог Кербера на вратима. Ипак он је остао при свом:

- То, господине, може свако да каже, али нема више места у сали.

Кад је нестрпљива публика већ почела да звижди, подмитио сам вратара са 30 марака да бих могао да одржим предавање.

Не уживам у томе само ради аплауза него због самог догађаја, почев од тренутка кад станем пред непознату публику па до оног часа кад ме охрабре први таласи симпатије који заструје према мени.

Јарон: *Ви тај однос између човека горе и публике доле описујете скоро као да је реч о еротском односу?*

Жао ми је, господине, али Ваша алузија је потпуно промашена. Хумориста никада не може да буде Фирер или Дуче, то је

искључено. Јер хумор је управо она сићушна игла којом се диктаторски патос пробуши тако да пукне као балон.

Међутим, посебно задовољство у мом послу ми је потписивање књига. Многи писци сматрају то муком живом и тврде да то чине само издавачу за љубав. То Вам је чисто лицемерје. За мене је свако потписивање књига доживљај. Цео живот седим у некој мрачној соби и пискарам оловком, увек само оловком, а да немам појма за кога у ствари пишем. Па зар онда није природно што управо жудим за тим да лично сретнем своје читаоце?

Пре неколико месеци био сам у бившем Источном Берлину и потписивао своје књиге у књижари пред којом се ред протезао скоро до западног дела града. Питао сам се шта те добре људе у ствари тера да сатима стоје на хладноћи и чекају аутограм. Шта имају од тога? Биће да им је потребан лични контакт с аутором, баш као што и аутор тежи за контактом са читаоцима.

Јарон: *Колико је Ваших књига до сада продато у свету, и на колико језика?*

До сада је продато толико мојих књига на 34 језика да су ме многи замрзели. Ипак, мангупски уживам кад год позовем пријатеље и колеге у Израелу у своју радну собу у којој је 650 мојих књига поређано на полицама. Тада се наслађујем стакластим погледима својих критичара.

Ипак због тога ништа боље не спавам. Обично заспим тек у првим јутарњим сатима, па и онда само у херметички затвореној соби и с ватом у ушима. Зар је онда баш толико одбојно што упирем поглед у своје књиге на јапанском не бих ли коначно заспао прожет осећајем да сам у животу ипак нешто постигао?

Кад се пробудим, књиге су на јапанском, срећом, још увек ту. Не знам да објасним своје успехе у земљи излазећег сунца, као што не знам да објасним ни неуспех тих истих књига у другим земљама. Не знам да ли је у питању срећа, случај, квалитет превода, што такође опет зависи од среће. Другим речима, и књижевност је само шоу-бизнис.

Уосталом, што се Јапана тиче, моја прва књига објављена тамо никако није доживела успех, па сам се тешио мишљу да је барем приватна изложба мојих књига порасла за један егзотични

примерак. Међутим, малој Јапанки по имену Шаико Ишикара, која је студирала у Немачкој, а такође и преводила моје књиге, пала је на памет генијална идеја. Отишла је до најбољег јапанског хумористе, чије је име и презиме једноставно немогуће запамтити, дала му на увид свој превод моје нове књиге и остала код њега све док није отворио рукопис. Кад га је прочитао, рекао јој је:

– Мистер Киш-Он је добар хумориста, ја му се дивим.

– Можете ли то да ми дате написмено? – упитала га је Шаико.

– Зашто да не? – гласио је одговор, па је тако књига изашла с оваквом препоруком одштампаном црвеним словима: „Свакако треба прочитати ову књигу!“ Нису га, додуше, баш сви Јапанци послушали, али не могу да се пожалим на продају.

Јарон: *Да ли Ви некад тражите аутограме од колега?*

Једини писац од кога сам затражио аутограм био је мој пријатељ, невероватно талентовани хумориста Дан Бен Амоц. Било је то на оној његовој незаборавној опроштајној вечери коју је приредио неколико месеци пре своје смрти. Тај необични реквијем био је велики доживљај, али и велико разочарање.

Очекивао сам да ће тај *enfant terrible*, тај ненадмашни сатиричар да умре онако како је и живео, као неко ко се не покоравала лицемерним законима друштва, ко се одупире конвенцијама. Био сам уверен да ће да умре у великом стилу, да ће накратко да заузда смрт, као што је учинио велики енглески филмски глумац и сноб Џорџ Сандерс, кога сам упознао у Холивуду. Он је заиста умро као сноб, у правом значењу те речи. Са својих 70 година, закључао се у своју хотелску собу, попио две флаше црног вина попио више десетина пилула за спавање и оставио на столу папире на којем је писало: „Досадно ми је“.

Тако некако сам замишљао и Данову опроштајну вечеру. И умало да није успео да нас заваља бројним шалама и филозофским дијалозима с пријатељима, који су допутовали из целог света да виде својим очима дијагнозу у којој су му лекари нагостили скорашњу смрт од рака и коју је он пројектовао на зид. Ипак, Дан је умро као и сви други смртници. Једна његова пријатељица запева је неку веселу песмицу, али је усред

певања бризнула у плач, и ту је био крај Дановом храбром држању, пали су једно другом у наручје и зајецали.

Главни глумац није се више држао текста који му је написао велики режисер. Ко год почне, пред сам пад завесе, да се цењка, још само мало, молим вас, још само два-три дана, постаје кукаван створ, баш као да је рођење награда, а смрт, напротив, казна.

Ја се дивим кандидатима за смрт који не моле за милост. Али ни за себе не бих ставио руку у ватру. Надам се само да ћу у таквој ситуацији имати снаге да одузmem себи живот. Нашто ипак поуздано знам, а то је да моја смрт неће бити никакав хепенинг.

Дотле се ипак трудим да продужим себи живот. Моја приручна апотека која ме прати на свим мојим путовањима, из године у годину је све већа и шаренија. На крају крајева треба своје тело бар исто тако озбиљно схватити као и свећице у свом аутомобилу.

Јарон: *Које таблете редовно узимате?*

Највише се уздам у деловању витамина гутам их по двадесетак на дан, има већ двадесетак година. Лако је могуће да ми само један витамин чини добро, али с обзиром да не знам који, гутам их за сваки случај све.

Јарон: *Нисам још видео некога ко толико води рачуна о свом здрављу а да истовремено не води рачуна о квалитету исхране као Ви.*

То је првенствено у вези с мојом хроничном несташицом времена, главним проблемом мог живота. Вероватно је та несташица и томе крива. Једење је за мене губљење времена па зато једем брзо и нимало елегантно. У ресторану наручујем, на велико чуђење конобара, супу с коцкицама леда да не бих морао да чекам да се охлади да бих могао да је једем. И волим кобасице. Помама за саламом и кобасицама потиче очигледно од мог мађарског порекла, психичког терора мог желуца и навика из детињства. Тачно знам да ће и најмањи комадић *czabai colbaszse* да ми изазове страшну горушицу, али сам увек спреман да уђем у тај ризик. Можда ми је та горушица и потребна да ми не би било превише добро?

Јарон: *Какав Вам је дневни распоред?*

Мој посао који захтева ред, а неумољиви термини предаје рукописа присиљавају ме да живот проводим иза затворених врата. Зато ми је свакодневни живот у мојим сталним боравиштима организован до најмање ситнице, и код куће у Афеки и у мом уточишту овде у Апенцелу. Недавно сам купио и један мали апартман у хотелу у Цириху, али ми он служи само као привремено боравиште између путовања.

С обзиром да често путујем на релацији између своја два стална боравишта, уредио сам их на врло сличан начин тако да могу без даљњег да започнем реченицу у Тел Авиву а да је довршим овде, у Апенцелу.

Из истих практичних разлога имам у оба пребивалишта готово идентичну гардеробу, са много црних кошуља које, по мом мишљењу, одлично пристају уз моју белу косу, а по мишљењу моје супруге, добро ми прикривају трбушчић. У обе куће налази се по један велики писаћи сто с дигиталним телефонима и препуним роковницима, а на зиду, укосо постављена, дрвена табла начичкана белим листићима исте величине. Ја наима никада не пишем писаћом машином, па је један од најзаморнијих послова моје секретарице да одгонета и прекуцава моје хијероглифе.

И на једном и на другом писаћем столу стоји ми по једна кутија пуна писаћег прибора, оловака, обичних и хемијских, резача, гумица за брисање, маказица, селотејпа, једноставно свега онога што је човеков болесни мозак измислио од првих почетака писања до данас. И уз један и уз други сто стоји лево од мене по један шаховски компјутер, уз чију помоћ убијам досаду за време писања. Док други писци зевају, протежу се или пуше, ја повучем потез, а мој компјутер затим стрпљиво чека да нађем времена за следећи потез. И у једној и у другој кући имам факс, ону чудесну справу која истовремено улепшава и скраћује живот. Под ми је и у једној и у другој радној соби прекривен дебелим теписима по којима трчкарам у дебелим белим чарапама да не бих сметао сам себи при раду.

Код куће имам читаву гомилу доказа да нисам сасвим нормалан. Собе су ми, на пример, осветљене јаким рефлекторима јер сам још у млађим данима установио да ме

слаба расвета депримира. После открића халогених светиљака знатно су се скратиле моје депресивне фазе. Зидови су ми до последњег сантиметра обложени сликама, фотографијама, документацијом мојих малих победа и личних вицева. Најпоразније критике и најподлије клевете које су икад написане о мени уоквирујем и вешам на зид да би поглед с времена на време могао да ми одлута с њих до полице с мојим књигама које ме умирују.

У тој општој збрци висе и слике мојих личних и политичких непријатеља јер једино тако могу да се навикнем на њих. Над писаћим столом у Афлеки, на пример, виси ми портрет Стаљиновог крвника Берије, с црно оивиченом партом, у којој напредни елементи оплакују смрт Стаљина, тог сунца свих народа. Подразумева се и да ми и у једној и у другој радној соби виси Мао Це-Тунг, а у близини се налази и његова Црвена књижица, та јединствена збирка идиотских цитата. Изнад своје телефонске секретарице обесио сам Пабла Пикаса и Јасера Арафата, ту двојицу необично талентованих мангупа, иако сасвим различите сорте.

Да, за важне ствари у животу као што су такве којештарије увек имам времена. Оне треба с времена на време да ме подсети да себе и сву ову лудницу око нас не схватам исувише озбиљно.

Јарон: *Такав живот могу себи да приуште само врло богати људи.*

Мој живот се равна према мојим потребама, а оне су врло скромне. Па видели сте и сами шта једем, краставац и пола ротквице, видели сте како живим у овој сеоској кући, у коју је уложено много љубави, али мало новца. Оно што људи осећају према милионерима не разликује се много од расне мржње. Ја, уосталом, нисам своје милионе стекао на берзи ни пословним мућкама него оловком БЗ. Немам коњушнице, немам ловишта, немам свој оркестар, немам јахте и, што је најжалосније, немам времена. Једини ми је луксуз, осим билијарског стола и предности што смем да говорим истину, шаховски компјутер.

Шах ми је, уосталом, спасио живот, па ћу и због тога, између осталог, да останем веран тој игри до краја живота. Осим тога, постоји тесна веза између шаха и хумора, сигурно није случајно што се подједнако предано бавим и једним и другим. Шах није

спорт, као што се обично мисли, него наука, а то је и један од разлога зашто већина великих шахиста нема смисла за хумор.

Насупрот томе, сви велики хумористи су и добри шахисти. Арт Бухвалд, на пример, или мој пријатељ Томи који ме ту и тамо победи, после чега одмах доживи оргазам. Хумор и шах су дакле сијамски близанци.

Али хумор је и мистерија. Има психолога који истражују питање зашто се човек уопште смеје. Ни ја немам спреман одговор на то. Ипак, када се упореде правила шаховске игре са структуром хумора, открива се необично занимљив феномен. Шахиста предвиђа по неколико потеза унапред, а онда усмерава игру на сасвим неочекивану страну. Управо то исто ради и хумориста док покреће оловку по папиру.

Кад планирам свој први потез, и у шаху и у писању, имам већ у глави следеће потезе. Кад стављам на папир причу или комедију, морам још само неке делове да скратим а друге да проширим, да извршим тако рећи козметичке захвате, јер имам већ у глави костур, заплет, расплет, поенту. У техници насмејавања публике имам већ толико искуства да могу с великом дозом сигурности да предвидим колико ће публика на којем месту да се смеје. Кад бих исто тако добро познавао шаховску игру, не би ме Гари Каспаров онако брзо смлатио.

Јарон: Може ли заиста вежбањем да се постане добар шахиста, или је посредни само природни таленат?

Безусловно мора много да се вежба. Чак и прилично неталентован човек може уз много труда и упорности да постане сасвим добар играч. И с хумором је слично. Ја сам рођени хумориста, али је требало много година да постанем међународни мајстор. Данас могу додуше да дам свакоме техничка упутства за стварање хумора, али не и гаранцију да ће хумор да делује. Могу само да анализирам креативни процес. Узмимо, на пример, мото који сам ставио на почетак своје књиге о гигантском краху комунизма у свету: „Комунизам је величанствена теорија“, написао сам тамо. „Несрећа је била само у томе што је био остварљив.“ То није виц од кога би се човек угушио од смеха, али кад мало боље размисли, осмехне се. А зашто? Вероватно због ефекта изненађења.

Последња негативна ствар која се очекује од једне величанствене теорије јесте да је остварљива. С обзиром да је величанствена, шта има лоше у томе ако може да се оствари? Противуречност у те две реченице иритира здрав разум, па је читалац у први мах збуњен. Мало-помало ипак му постаје јасно да у том апсурду има истине. Идеја комунизма је у ствари узвишена, само што из темеља противуречи људској природи, па да би се та идеја наметнула људима, морају да се примене нељудске методе. Кад читалац одгонетне ту загонетку, осећа се као да је изборио неку победу и циљ је постигнут, он се смешка.

Наравно да свака хумористичка идеја може и да се упропасти лошим формулисањем или пласирањем у погрешном ритму. Могао сам, рецимо, и овако да напишем: „Комунизам је величанствена идеологија која побуђује опште дивљење. У њој се, на жалост, ипак крије једна парадоксална несрећа, а то је да је понекад заиста и остварљива.“ Ефекат је пропао, текст је предугачак, језик укочен, а сувишно објашњење спречава читаоца да сам извуче поенту. Снага хумора је у језгровитости, једноставности и правом ритму.

Узмимо још један пример. „Бог види све, осим *Даласа*.“ Ово сам написао у једној од својих ранијих књига, кад је та телевизијска сапуница управо кренула на победнички поход по малим екранима. Духовито је, али зашто? Због чудне надградње и зато што се у тих пет речи крије много упитника. Први део реченице „Бог види све“ стара је узречица коју читалац може озбиљно да схвати или може у њу да сумња, али се у оба случаја налази на познатом терену. Оне две речи „осим *Даласа*“ које изненада следе говоре да чак и Бог мисли да ту серију треба гледати. Свакако да сам могао да напишем и овако: „Серија *Далас* значи увреду разуму“, али не бих тиме спојио узвишено са смешним, одрекао бих се ефекта изненађења који је основно начело хумора, и изостао би смешак.

Хумор има врло осетљиву механику. Хумористичка изненађења могу да настану и повременим преласком с отвореног на вулгарно с истине на лаж или с патетичног начина и зражавања на шатровачко. Хумор на високом нивоу треба у ствари два пута да се чита.

На подручју хумора има, као и у шаху, неизмерно много варијанти. Узмимо, на пример, формулу коју ћу у високопарном научном стилу да назовем „контроверзне асоцијације“. У једној својој причи седим на балкону и слушавам с осталим станарима нашег уличног блока радио-пренос Девете симфоније. Изненада приметим да је мој комшија ухватио жену за руку, и коментаришем то овако: „Још једанпут је Бетовенова божанска музика успела да споји срца двоје одбојних људи“. Капирате? Духовито је зато што је Бетовен доведен у везу с неочекиваним погрдним атрибутом „одбојан“.

Јарон: *Који Вам је јунак из Ваших прича најдражи?*

Ја. Сваки професионални хумориста смеје се на првом месту себи и тиме даје својим читаоцима или гледаоцима повод за злурадост. Најбољи пример за то је Чарли Чаплин који се непрестано руга лику кога сам игра на филмском платну. Ја, његов скромни следбеник, трудим се да идем његовим стопама. Али најбољи хумор је онај који пише сам живот. У једној од својих прича сусрећем свог агента осигуравајућег друштва који је мојих година, али му је коса црна као угаљ. Обузет завишћу, питам га како то постиже, а он ми одговара:

– Од младих дана се бавим спортом, сваког јутра се туширам хладном водом и четкам челичном четком, претплаћен сам на порнографске часописе, уредно живим и једем здраву храну. Осим тога, фарбам косу.

Али посебно је ефектна она сцена у којој крупан генерал, начичкан ордењем на грудима, опрезним кораком обилази почасну чету а онда пада на леђа. Досад још ништа боље није измишљено у царству хумора.

У мојој генерацији израелских хумориста има изванредних талената, само што се они највише баве политичком сатиром. Ипак, заборављају да ће министри једном да оду у пензију и да ће нам интифада кад-тад изаћи на нос, а да су ситне ствари у животу као што су веш-машине, лимари, зубари и наш однос према кључевима од аутомобила, псу и наочарима које непрестано губимо, вечне теме.

Не желим тиме да кажем да политичка сатира није добра и важна. Па и сам сам написао безброј политичких сатиричних

прича које нису преведене на стране језике због актуелног односа света према Израелу. Политичка сатира је опасно оружје које није само забавно него може и да повреди. Крилатица о старом, болесном Менахему Бегину, који је доказ, како се у том вицу каже, да „постоји живот и после смрти“, оставља горак укус у устима. То није духовито него злоћудно, и ја сам се постидео због онога ко је то измислио.

Ја сам се увек трудио да својим оштрим пером не погодим поједине људе него само свете краве.

Јарон: *Који погодак Вам је донео највише задовољства?*

Највише сам уживао кад сам у књизи *Пикасо није био шарлатан* коначно изразио своје уверење да је такозвана модерна уметност јавни скандал. Небројени одзиви на ту књигу пријатно су ме изненадили јер се просечан грађанин нерадо бави проблемима који њега лично не погађају. Кад га, рецимо, велештовани критичари уверавају, и то неразумљивим језиком, да су гомиле отпада, душеци и клозетске шоље уметност, онда он без речи резигнира. Мафија модерне уметности држи у ствари цео свет под својом влашћу.

Намерно користим реч мафија зато што је један познати немачки ликовни критичар, после расправе на једној трибини, рекао мојој жени да ће да ме прогута мрак ако наставим да хушкам јавно менење против модерне уметности.

Али ја не намеравам да бацам копље у трње. Ја не мислим да је модерна уметност велики блеф, ја то знам. Жалим само данашње уметнике који морају да пливају низ воду да би преживели, што морају да се помире с мацкањем и ружноћом.

Једна друга вечна тема јесте однос свете краве према волу. У својим комадима *Венчани лист* и *Била је то шева* отворено сам изнео своје мишљење о небројеним слабостима институције брака. Ипак, о оргији лицемерја у љубави која се данас зове секс нисам писао толико често колико сам желео, јер нисам хтео да ражалостим најбољу од свих жена. У свим мојим књигама заирем од сваке примедбе која би њу могла да повреди. Такве примедбе можете евентуално да нађете само у каснијим издањима мојих књига.

Јарон: *Него, да се вратимо на Вашу уметничку каријеру. Како је настао Ваш највећи успех, филм и мјузикл Салах?*

То је напетa пргча која је почела тако што је Коморно позориште припремало забавну ревију. Кад су и мене замолили да им напишем један скеч, изненада сам се сетио Са'адје, свог комшије у логору „Врата домовине“, његове грлате деце и ћутљиве жене. У то време код нас у Тел Авиву бесплатно је становала једна млада девојка која се, рецимо, звала Јозефина. Јозефина је заједно с нама отишла из кибуца и уписала се на студије социологије. Пошто ми је испричала неколико типичних дијалога између нових досељеника из арапских земаља и европске локалне власти, скечу сам дао наслов *Са 'адја и јавно добро*.

Режисер је прочитао текст и болно се нацерио. Тада сам отишао с рукописом под руком до војног позоришног ансамбла и дао га деветнаестогодишњем нареднику Каинеку Тополу да га прочита. Наредник Кајнеке закључио је да је текст прилично слаб и да уопште није смешан. Тада нас двојица нисмо били још вршњаци, ја сам био једанаест година старији од њега, па сам могао без даљњег да наредим да се *Са 'адја* изведе. Ансамбл је послушао мене, старог шепртљу, али су се иза мојих леђа зезали на рачун мог акцента и шапутали да ми је успех *Штићеника* изгледа помутио разум. Скеч *Нова социјална радница*, како се првобитно звао комад, није постигао успех него је изазвао прави урнебес. Топол је био незабораван Салах, а остало припада историји. На теретњаку којим су се глумци војници превозили у све делове земље и кош је уједно служио и као покретна позорница, Топол је стотињак пута одиграо насловну улогу која му је користила у његовој даљој позоришној и филмској каријери.

Сад долази напети део приче. Сав свој хонорар који сам добио од војске, поклонио сам Јо зефини коју смо тада издржавали. Уз новац сам приложио и папирић на којем сам јој у шали написао:

„Уз срдачну захвалност за сарадњу у креирању Салаха“

И тај папирић је одиграо важну улогу у мом животу.

После десетак година мој филм *Салах* постигао је невероватан успех у израелским биоскопима па сам коначно могао да

саградим кућу у Афлеки. Насупрот томе, чиста добит од приказивања филма у иностранству била ми је само вредна лекција из начина пословања у шоу-бизнису. Власник фирме за дистрибуцију филма у Њујорку убацио је наиме у уговор једну сасвим малу клаузулу, према којој само он може да одлучује о улагању зарађеног новца у рекламирање филма. На тај начин за пуних девет месеци колико се филм приказивао у Њујорку, успео је да пребаци читаво једно мало богатство у новоосновану рекламну агенцију свог шурака. Од тада помно читам све уговоре од почетка до краја и не потписујем ни један од њих ако ми није загарантована минимална свота од зараде остварене на филму.

То ипак није била једина поука коју сам извукао из тог успеха. Моје наводно богатство стечено тим филмом привукло је наиме више пијавица. Ускоро пошто је *Салах* почео да се приказује у биоскопима, примио сам захтев, срочен према свим правилима правне струке, да изволим да половину својих прихода од филма дозначим својој равноправној партнерки у стварању *Салаха*. Захтеву је приложена копија оног шаљивог писамца које сам јој својевремено написао.

Тек што сам се мало опоравио од првобитног шока, троје новина известило је своје читаоце о тој афери. Тако, дакле, помислио сам, сад су ме ухватили на делу, сада ће сви сазнати да су сви моји комади, моји скечеви, моје књиге, све што сам икад написао, да је све то потекло из Јозефининог пера.

Назвао сам је.

– Па ти си се обогатио – одговорила ми је. – Зашто нешто од тога не препустиш и мени!

Јозефина је у судници доживела пораз. Наиме њен адвокат је сметнуо с ума да ауторско право штити само написани текст, а не и идеју. Накнадно је аргументовао одштетни захтев тврдњом да ми је његова клијенткиња издиктирала своју идеју. Ако је тако, одговорио сам му, онда сам ја био само њен писар, па њој не припада половина мојих хонорара него све. Парница је окончана усред општег смеха.

Али не извлачим ја поуку само из разочарања. Могу да Вам наведем и нека своја пријатна искуства, иако из јавних медија

добро знамо да позитивне ствари нису ни приближно толико занимљиве као негативне.

Кад су чланови војног позоришног ансамбла, који су извели *Салаха*, одслужили војни рок, основао сам с тим необично талентованим глумцима своју вољену малу сцену „Зелена луковица“. Ти млади људи припадали су некаквом социјалистичком покрету па су пошто-пото хтели да оснују своје седиште у пустињи. Њима је животни сан био да им позориште буде у кибуцу. Ја сам био одушевљен том идејом јер ме је фасцинирала животна радост тих младих људи, а ваљда и зато што су били потпуно друкчији од мене.

Мала сцена „Зелена луковица“, на пример, није никад ангажовала ни једног јединог адвоката да расправи размирице између својих чланова. Кад би избио неки спор између њих, моји млади дивови пријатељски би се насмешили противнику и покушали да га умире отприлике овако:

– Код нас ти нема суђења него одмах прелазимо на батине.

Тако се све увек брзо и глатко решавало, а ја сам од њих научио да једна мала ћушка може да буде делотворнија од најбољег адвоката.

„Зелена луковица“ постигла је велике успехе, али опет само код публике. Велики немилосрдни критичар др Гамзу сваки пут би нас „згамзио“, сасекао у својим критикама. Када се наша дружина распала, пожалио се: „Где су она златна времена ‘Зелене луковице’?“ Само су мртви на цени.

После три године и пет необично успешних забавних програма наш колектив се распао после трагичне смрти једног популарног глумца. Па и ја сам се уморио и повукао, и као аутор и као управник. Ипак смо успели да затворимо наша врата без икаквих дугова и без губитака, што је права реткост у позоришном свету пуном ризика.

У средишту „Зелене луковице“ неоспорно је стајао Топол, не само зато што је био врстан комичар него и због шарма и мужевности који су значили из њега. Његова личност се не разликује од улога које игра, у животу је исто тако драг као и на позорници или на филмском платну, а то се заиста само за врло ретке глумце може рећи.

Често се виђамо, али још увек збуњујемо један другог својим црним хумором. Кад Топол неком стане на жуљ и промрмља: „Извините, било је намерно“, тада би жртва морала да зна да је то кишонизам који је Топол усвојио.

Али никако му не недостаје дрскости. После извођења *Виолинисте на крову* у Лондону (била је то изванредно успешна свечана божићна представа), посетио сам га у гардероби. Скромно сам чекао док се поздрављао с лордом Маунтбатеном и надбискупом од Кантерберија. Пошто се љубазно поклониио пред том високом господом, пресвукао се па смо заједно пошли из позоришта. Вратар је довикнуо за нама:

– Срећан Вам Божић, господине Топол!

Шаимке се окренуо и добацио му а да није ни оком трепнуо:

– Ми нисмо срећни због тога, наиме ми смо га убили.

Мени та његова примедба није уопште била смешна па сам га запитао како може себи да дозволи тако нешто.

– То ти је сасвим једноставно – одговорио ми је Шаимке – ја сам ти овде звезда.

Свакако да је био двоструко у праву, прво, зато што је заиста звезда, а друго, зато што провокативно понашање припомаже слави. Али мој светски чувени пријатељ има још једну особину ретку у позоришном свету. То је шеретско намигивање које код гледаоца буди осећај олакшања и које као да говори: „Ми ово само играмо, није све то тако озбиљно.“ Његов посебан значај је у томе што је у исти мах и глумац и гледалац.

Тако се дакле распала „Зелена луковица“, између осталог и зато што сам ја хтео да се избавим из тог затвора у којем сам већ следећег дана после премијере морао да пишем нови комад. Али био сам већ заражен позоришним вирусом и даске позорнице значе ми и дан-данас живот. Само што сам се ипак мало опаметио. Још увек пишем комедије и мјузикле и режирам их од Амстердама до Сент Полтена, од Базела до Њујорка, али финансијске и административне бриге препуштам другим управницима.

У мом репертоару има и дела која нису стандардна. Колико знам, моја опера *Варалица* је једина у историји музике уперена

против пореза на доходак. Публика у телавивској опери топло је поздравила њену премијеру.

Али мој највећи домет је сарадња у оперети *Стамболска ружа*.

Предлошци за ту представу у нашем великом ревијалном позоришту били су пожутели либрето и партитура из двадесетих година овог века. Неколико дана пре премијере све је ухватила паника јер је нестао текст трећег чина. С обзиром да није било времена да се набаве нестале стране из Истанбула, управник ме је пробудио усред ноћи и саопштио ми своју заиста необичну жељу да до јутра напишем трећи чин који недостаје.

Испричао ми је у неколико реченица дотадашњу радњу и оставио ме да се сам ухватим укоштац са својим драматичним проблемом. На моје питање како треба, забога, да се оконча судбина оне турске лепотице, управник ми је одговорио да је то моја ствар, да не може он све сам да уради.

Учинио сам шта сам могао. Премијера која је одржана после неколико дана постигла је велики успех, и представа се давала пола године а да ником није упао у очи мој скромни допринос. Вероватно се композитор Лео Фол превртао у гробу, али негде далеко од Тел Авива.

Моје следеће интересовање била је филмска режија. За то треба да захвалим својој радозналости и филмским критичарима.

Кад се шездесетих година, због даљег прилива родбине, опет погоршало моје финансијско стање, продао сам права за свој мјузикл *Ни речи Моргенштерну* израелском филмском продуценту који се до тада специјализовао за увоз индијских и турских филмова. Тај човек је волео филм као мало дете, сваке недеље је мењао режисере, а резултат је сваки пут бивао све гори. Критичари, којима сам већ тада био трн у оку, учинили су све што је било у њиховој моћи да ме што више повежу с неуспехом тог филма. „Коначно је истина избила на видело“, писали су, „то је прави Кишонов ниво“.

Тада сам се зарекао да ћу убудуће своја дела да поверавам само себи, па сам тако сам режирао своју породичну комедију *Венчани лист*. Био сам и сам изненађен како ми то иде од руке. Док човек пише позоришни текст, истовремено га режира у глави, а технику режирања може врло брзо да научи из праксе.

Тврдим без лажне скромности да сам сасвим пристојан позоришни режисер, можда и зато што сам до сада постављао на сцену само своје комаде. С обзиром да опрема сцене мојих текстова, осим мјузикла *Салах* у којем је учествовао ансамбл од 60 људи, није постављала превелике захтеве, нисам с те стране имао проблема. Али најлепше од свега је то што као режисер нисам морао да се истичем на рачун аутора.

Венчани лист је у међувремену постигао светски успех. Само у Немачкој и Аустрији извођен је на стотине пута. Тајна његовог успеха лежи у томе што се та мала комедија заснива на вечној теми, квадратури брака. У ствари је то трагикомична слика потпуно нормалних брачних парова. Снага комада крије се у једноставној радњи и симпатичним ликовима. У Истанбулу се давао под насловом *Лимар и његова жена*, а у Паризу као *Водоинсталатер из Тел Авива*. У Турској се приказивао две године па је млади глумачки ансамбл који га је изводио у Истанбулу на крају купио позоришну зграду у којој је играо.

Не знам зашто, али у Турској сам имао врло много успеха. Десетак књига ми је преведено на турски. На јубиларној представи комедије *Била је то шева* у Народном позоришту у Анкари Сара и ја били смо гости турске владе. Министар културе седео је до мене док су пред позориштем чланови ПЛО-а демонстрирали против мене.

Ако бисте ме питали који ми је позоришни комад најдражи, не бих знао да Вам одговорим сваки уметник, као и сваки отац, највише воли своју слабију децу. Али ја волим баш оне најуспешније. Већ сам рекао да бих радије био Салијери него Моцарт. Али кад бисте ми баш уперили пиштољ у груди, признао бих Вам да ми је ипак најдражи сатирични комад о шарлатанству у модерној уметности *Извуци прекидач, вода кључа*.

Та комедија извођена је на целом свету, сваке недеље на некој другој малој сцени. На великим сценама се врло ретко изводи. Велика, субвенционисана позоришта не усуђују се да провоцирају чланове одбора за културу. У тој мојој сатири, наиме, реч је о финансијским махинацијама културне мафије. На позорници се, између осталог, прави и „апстрактна“ слика прскањем боја. Управо ових дана кинеска телевизија ми је јавила

да жели да емитује филм који сам снимиио по том комаду за *Sender Freies Berlin* (Станица Слободни Берлин).

Јарон: *Позоришна режија свакако може у релативно кратком року да се научи. Али како сте се снашли у компликованој техници филмске режије?*

Већ само по себи је апсурдно што је филм *Салах*, који је био номинован за „Оскара“, реализовао тим чије је непознавање филмске технике било ваљда јединствено у историји кинематографије. Нико од нас 1962. године није имао појма како се снима филм, а најнеискуснији је био Ферике лично, режисер, чије је једино искуство на том пољу био пројектор који је сам направио у кутији за ципеле када је имао девет година.

Знао сам, додуше, да филмски режисер мора да виче на енглеском „*Action*“ али ја сам се усуђивао само да шапућем. Нисам познавао чак ни основне филмске изразе као што су „*tilt*“, „*close-up*“, „*over-the-shoulder*“, а камоли неке компликованије стручне термине. Кад се мало боље погледа филм *Салах*, није тешко уочити да Топол на почетку филма има браду, а после је обријан. Нисам ни знао шта је континуитет радње. Уместо професионалног сценарија, нацртао сам сцене како сам их замислио у машти, и обичним, говорним језиком описао сам шта би у том оквиру отприлике требало да се догоди. Неколико недеља пре почетка снимања отпутовао сам са Саром у Венецију, где ме је, једне од најромантичнијих ноћи на Тргу светог Марка, спопао паничан страх тако да сам се издрао на сироту Сару:

– У шта сам се то увалио? Откуда ја уопште могу да знам како се снима филм?

Ипак, нисам могао да се повучем јер су припреме за снимање биле у пуном јеку.

Мој продуцент Менахем Голан довео је са собом из Холивуда симпатичног дедицу Флојда Крозбија, сниматеља који је за свој рад на филмском класику *Тачно у подне* добио „Оскара“. Понадао сам се да ћу да се спасим користећи се његовим богатим искуством. Међутим, Крозби ми је убрзо јасно ставио до знања, на свој амерички начин, да има намеру да се бави својим послом само као „*director of photography*“. У току снимања ипак су

се међу нама развили срдачни односи, па ми се пожалио, између осталог, како га син, музичар, само срамоти и како се одао дроги. Срели смо се опет после две године, кад сам дошао у Холивуд да примим по други пут награду „*Golden globe*“. Тада ми је испричао да се стање мало поправило и да му је проблематични син прилично добро стартовао са својом групом „*Crosby, Stills, Nash & Young*“.

Са *Салахом* је у вези још један догађај од којег умало да нисам добио инфаркт, нешто што само хумористи може да се деси. Одиграло се то у Сан Франциску, на првом филмском фестивалу на којем смо *Шаимке* и ја учествовали.

Салах је дошао на ред после једног грчког филма и у ствари је све ишло како треба. Публика се смејала на правим местима и изгледало је да је филмом усхићен и сам жири којим је председавао глумац маркантног носа, Карл Малден. *Шаимкеова* жена *Галиа* шапнула ми је да нам је награда тако рећи већ у џепу, кад се над нама надвила катастрофа.

Већ негде при крају филма појавио се изненада крај мене кино-оператер и шапнуо ми:

- Чујте, мистер, последња ролна Вашег филма случајно је замењена последњом ролном грчког филма.

Иако је и *Шаимке* чуо ту јововску поруку, седео је и даље мирно на свом месту и није видео разлог да се узрујава, док је мене тако рећи парализовала помисао да ће ускоро, уместо *Салаха*, на платну да се појави неки грчки хулиган.

Изашавши из мрака дворане, сазнао сам да су Грци већ однели нашу ролну на представу у неки други биоскоп. Преостало ми је још десетак минута времена. Ускочио сам у први такси, добацио Грцима њихову ролну и одјурио с нашом ролном назад. Пет минута – четири минута – три минута – у последњи час убачена је права ролна у пројектор. Нико није ни приметио каква драма се одиграла. *Шаимке* је изјавио да је он знао да ће све добро да се заврши, али ја све нешто мислим да сам тог дана почео да седим.

Међутим, догодило се још нешто од чега сам могао да добијем инфаркт. Први фестивал је као и прва љубав па се још и дан-данас сећам свега до последње ситнице. У жирију је тада седео и

најзначајнији совјетски филмски режисер који је освојио пет Стаљинових награда. Био је Јеврејин, али није смео да покаже своја права осећања према нама зато што је био под будним оком својих пратилаца.

Увече, дан уочи доделе награда, срели смо га ипак самог на улици. Ухватио ме је обема рукама за рамена и шапнуо ми на руском нешто као:

– *Какој красивуј!* – што ни ја ни Шаимке нисмо разумели. Одмах затим је нестао, а ми смо, заражени његовим узбуђењем, потом јурили улицама Сан Франциска и питали сваког пролазника који је изгледао иоле руски да ли зна можда шта то значи „какој“.

Одговор смо сазнали сутра на додели награда. Наш совјетски брат хтео је да нам каже да смо освојили-две прве награде.

То ми је био први филмски фестивал у животу. Данас се више не узбуђујем толико због фестивала и доделе награда. Смирио сам се. Данас разумем старог краља Соломона који је имао своје царство и хиљаду жена, а ипак је на крају живота дошао до закључка: „Сујета, сујета, све је само сујета!“ Почасти губе малопомало своју младалачку драж. Кад је мој трећи и најпознатији филм, *Блаумилхов канал*, такође номинован за „*Golden globe*“, све је већ била пука рутина.

Јарон: *Зашто се нисте онда коначно повукли у пензију?*

Из страха да онда не бих више био ништа друго до стари, огорчени писац. Пре три године почео сам чак и да учим француски. Када сам већ знао да срочим једноставна писма на том дивном језику, престао сам да га учим. Не због својих година него због једне посете Паризу. Дошао сам у тај предивни град, али нисам разумео ни реч. Стекао сам утисак и да је Французима сасвим свеједно да ли знам да причам с њима на њиховом језику или не знам. Зато сам окренуо Французима леђа и задубио се у један други језик, језик компјутера.

Немам додуше свој компјутер, али имам саме професионалце око себе. Мој син Амир је доктор информатике, а и Ренана својим „Еплом“ ствара импресивне графике. Ја лично држим се подаље од тих чудесних справа, из страха да ме не заробе. Такође сам и престар да прећем с оловке БЗ на „*word processor*“.

Компјутером би нестали и докази за потомство мојих бескрајних исправки у тексту којима се радо дивим као траговима „претрпљених болова“.

Па ипак, један шаховски компјутер носи моје име. Он је моје дело а производи се у САД. „Кишон-Честер“ први је хумористички шаховски компјутер на свету који може да буде врло забаван, поготову кад му противник има смисла за хумор као што га има Анатолиј Карпов.

Сваки мој наступ у симултанци против тог некадашњег светског првака почиње и завршава смехом. Једном сам у Бечу повукао први потез, устао и изјавио: – Предајем се! – Карпов се насмејао и пружио ми руку у знак да је партија завршена. Нисам се покајао због тога. За добар виц увек сам спреман да изгубим игру, поготово кад је ионако од самог почетка изгубљена.

Током годинама се између Карпова и мене развио необичан однос, мада је он декларисани комуниста и мада је био љубимац Брежњева. Од њега сам добио и један посебан поклон, делић ракете којом је један од совјетских космонаута полетео у свемир.

Ипак с „Кишон-Честером“ је лакше играти него са самим Карповом, мада мој компјутер не зна да држи језик за зубима. Он сваки потез коментарише мекетавом примедбом или псовком, према томе у каквом је положају. То је омогућено тиме што су амерички научници произвели чип који савршено имитира људски глас и интонацију. Фабрика за производњу шаховских компјутера „Fidelity“ у Мајамију одлучила је да искористи тај изум у своје сврхе, па ми је преко своје немачке пословнице „Mephisto“ понудила да срочим текстове којима би компјутер коментарисао потезе кад би имао смисла за хумор.

Другим речима, Ја сам постао Пигмалион шаховских компјутера. И тако сам измислио примедбе за свог Честера као што су: „Драги мој, ја сам прејак за тебе, купи себи неки јефтинији компјутер“, или: „Играш темпом пуџа, изгледа да желиш да потрошим своје батерије, мани се ћорава посла!“ Добре потезе свог противника „Кишон-Честер“ награђује оваквим коментаром: „Па ти играш боље него што изгледаш“. Али кад му противник повуче неки слабији потез, обаспе га

погрдама, каже му чак и: „Срање!“ али му се одмах потом извини.

Није било тешко смислити праве речи, али је било теже ускладити реакције компјутера с квалитетом потеза. Иако су ми стручњаци при руци, морао сам добро да научим како компјутер функционише. Да сам унапред знао какве ће муке да ми зада та мала пустиловина, сигурно се не бих упустио у њу. Утрошио сам на то годину и по, али сам сада заиста поносан што први шаховски компјутер са смислом за хумор носи моје име.

Јарон: *Зар не мислите да Вам нису понудили сарадњу у изради тог компјутера толико због Вашег шаховског знања колико због Ваше популарности?*

У то нема сумње, али мени то не смета. Ми данас живимо у једно ново камено доба са старим, примитивним законима. Побеђује онај ко има бољу секиру, а то је данас успех. Ко је славан, тај је и моћан, сви му се клањају зато што су га синоћ видели на телевизији. Кад би Клаудији Шифер пало на памет да направи сценографију за оперу *Тоска*, или Хансу-Дитриху Геншеру да управља расветом у неком хорор-филму, свака оперска кућа и сваки филмски продуцент сместа би потписали с њима уговор. Велике компаније спремне су да плате огромне износе да Борис Бекер носи њихово име на левом рукаву и да се нека врста колоњске водице зове „Сабатини“, иако сви знају да аргентинска тенисерка нема ама баш никакве везе с том течношћу.

Па зар је онда срамота припадати том новом високом племству. Уверен сам да ће моје име као изумитеља нове врсте шаховског компјутера навести неке људе да купују моје књиге, а да ће моје име као писца навести и неке шаховске компјутере да се заинтересују за тог човека. Живимо у свету који засипа купце робом, тако да и један писац мора да води рачуна о својој тржишној вредности. Зато се и не опирем тим недостојним чињеницама него се трудим да им се прилагодим. И чиним све да бих остао и славан и нормалан. Знам да је то готово немогуће, јер сам, на своје велико изненађење, схватио да велики успеси могу човека исто тако лако да упропасте као и велики пораз.

Кад сам први пут био у Холивуду, упознао сам се с Елвисом Прислијем који је тада био на врхунцу славе. Био је добро грађен, изгледао је још боље него на филмском платну. Поразговарали смо за време паузе на снимању па сам се уверио да је то симпатичан и пристојан дечко чији сензибилитет нема никакве везе с његовим дивљим ритмовима.

После неколико година поново сам га срео, овог пута у Лас Вегасу. Био је подбуо, дебео, под јаким утицајем дроге и сав ознојен. Да га нисам видео у његовим најбољим данима, вероватно се не бих толико шокирао. Међутим, с обзиром да сам раније упознао тог дивног момка, није ми било јасно шта се то с њим догодило.

Питам се зашто човек тешко подноси успех који би морао да га усређи, зашто не може да се извуче из тог смртоносног вртлога? Да није можда слава за којом се жуди само дрога која човека, из страха да је не изгуби, тера у пропаст?

Мислим да сам избегао ту опасност. Не зато што сам посебно јак него зато што на путу преда мном непрестано искрсавају нове препреке. Ја сам човек коме је пут до славе била у ствари трка са препонама. На томе морам да будем чак и захвалан. Моја слава је расла тек мало-помало, корак по корак, паралелно с мојим развојем као писцем, па је лако могуће да ми је управо због тог поступног, дозлабога спорог напредовања душа остала неповређена.

Иако се не може рећи да сам претерано скроман, ја увек тачно знам коју је пресудну улогу у мом животу одиграла срећа. А не бојим се више ни да ће срећа да ми окрене леђа. Пропустила је прилику. Данас више не зависим од среће. Срећа зависи од мене.

Јарон: *Шта Вам то значи?*

Не знам још. Морам да размислим.

Јарон: *Видим да Вам хумор помаже да се обрачунате с опасностима славе.*

Па и са свим другим духовним опасностима. Скоро све професионалне хумористе хумор је спасио од неизбежне празнине, или им је бар помогао да олакшају себи напаћену

душу. Хумор их је заштитио, допринео њиховој психичкој равнотежи, излечио их.

Рекао сам Вам већ да је хумор способност да се очекивани ток збивања изненада окрене на другу страну, да се истина уздрма и да се стварност сагледа из неконвенционалног угла. Међутим, човек који поседује способност да апсолутно намерно учини нешто необично, мора у првом реду да добро познаје стварност.

Писци су такви људи. Ко зна да напише пародију, зна да напише и оригинал. Другим речима, хумориста је човек с изразитим сопственим мишљењем и с инстинктивном спознајом о релативности таквог мишљења. Ко је наоружан таквим погледима, не искаче из коже само зато што се прославио.

Слава је пријатна и доноси са собом материјалне предности, али докле год човек зна да се насмеје сам себи, нема, на сву срећу, опасности да ће да изгуби главу.

Јарон: *Све је то заиста дивно и добро, али радо бих Вас видео у тренутку кад осећате иза леђа задивљене погледе и знате да ће ускоро да Вам приђе зајанурена млада девојка и да Вас замоли за аутограм. Шта радите у таквој ситуацији?*

Очешљам се. То нема везе с сујетом него само с помишљу да су можда у близини фото-репортери. Можете слободно да ме презрете, али ћу без лажне скромности да Вам признам да сам прихватио одређене друштвене норме да бих могао да задржим потпуну личну слободу. То је данас моја сасвим лична истина.

Јарон: *А шта је с будућношћу?*

Будућност сам, због недостатка интереса за њу, прецртао. Она је, хвала Богу, иза мене.

¹ Бивша источнoнeмaчкa тajнa пoлициjа (Staatssicherheit).

Table of Contents

[Насловна страна](#)

[Коментар писца](#)

[Почетак](#)